

Flaming, K.E. 2009.

Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων

Αθήνα: Οδυσσεύς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1912

Επιτρέψτε μου να σας μιλήσω για τη Θεσσαλονίκη, να σας πω ποιοι είναι αυτοί οι εβραίοι. Επειδή κατανοώντας τη Θεσσαλονίκη, θα κατανοήσετε, νομίζω, την εικόνα του ελληνικού εβραϊσμού.

Ίσραελ Τ. Τζέικομπσον, ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο Εβραίων Γυναικών, 27 Φεβρουαρίου 1946

Ο ελληνικός εβραϊσμός, με τη σύγχρονη έννοια του όρου –δηλαδή οι εβραίοι πολίτες του ελληνικού έθνους-κράτους– αφορά κατά κύριο λόγο τους σεφαραδίτες απογόνους των διωχθέντων από την Ιβηρική, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην οθωμανική πόλη της Θεσσαλονίκης (Σελανίκ) κατά τη διάρκεια του δέκατου έκτου αιώνα. Τις παραμονές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, οκτώ στους εννέα έλληνες εβραίους ήταν σεφαραδίτες από τη Θεσσαλονίκη. Όμως οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν έλληνες για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα: από την προσάρτηση της πόλης στους βαλκανικούς πολέμους του 1912 μέχρι τις αρχές της άνοιξης του 1943, όταν οι γερμανικές αρχές κατοχής άρχισαν τη διαδικασία μαζικής απέλασής τους προς τα στρατόπεδα θανάτου της βόρειας Ευρώπης. Και παρ' όλο που οι θεσσαλονικείς σεφαραδίτες αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων εβραίων, μέχρι το 1912 πολύ λίγη σχέση είχαν με οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί ελληνικό, με οποιαδήποτε έννοια του όρου. Σε μεγάλο βαθμό, λοιπόν, ένα ολόκληρο κομμάτι της εβραϊκής ιστορίας της Ελλάδας είναι κάτι ασαφές και δυσδιάκριτο, ένα φανταστικό απο-

κήμα. Αλλά στον ίδιο βαθμό είναι και μια αντι-ιστορία, μια ιστορία του πώς ίσως ήταν ή του πώς θα έπρεπε να είναι (αυτή η ιστορία), όσο και του τι ήταν. Ως ζώσα ιστορία, είναι κυρίως μια ιστορία διασποράς: η ιστορία των ελλήνων εβραίων και των απογόνων τους πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας. Μέσα στην Ελλάδα, είναι η ιστορία μιας μικρής ομάδας επιζώντων και των κοινοτήτων που δημιούργησαν μετά το πέρας μιας αδιανόητης καταστροφής.

Η «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων»: Γιερουσαλάιμ ντε Μπαλκάν

Στον βαθμό που η κατανόηση της Θεσσαλονίκης συνιστά και κατανόηση του ελληνικού εβραϊσμού, έχει πρωταρχική σημασία να αντιληφθούμε πως, αν και η ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού είναι εν πολλοίς η ιστορία της Θεσσαλονίκης, η ιστορία των εβραίων της Θεσσαλονίκης στην πραγματικότητα πολύ λίγη σχέση έχει με την Ελλάδα. Η ιστορία της Θεσσαλονίκης, όπως τόσο εύγλωττα την περιέγραψε ο Μαρκ Μαζάουερ στο βιβλίο του *Θεσσαλονίκη, η πόλη των φαντασμάτων*, είναι μια οθωμανική ιστορία, και η ιστορία των εβραίων της είναι μια ιστορία ξεριζωμού.¹ Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν, πάνω απ' όλα, ένας κόσμος με έκδηλα στην ταυτότητά του τα στοιχεία της εξορίας, μια ταυτότητα που μορφοποιήθηκε από την ανάμνηση της Σεφαράντ [Σεφαράντ: άγνωστος βιβλικός τόπος, που αργότερα «ταυτίστηκε» με την Ισπανία, αλλά και η λέξη που στην εβραϊκή σημαίνει Ισπανία, σ.τ.μ.] αλλά και από τον διωγμό τους απ' αυτήν. Οι θεσσαλονικείς ανέπτυξαν μια βαθιά σχέση με τον διωγμό τους αλλά και με τον τόπο της εξορίας τους – την πόλη της Θεσσαλονίκης. Πραγματικά, με τη σχεδόν ολική καταστροφή του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η Θεσσαλονίκη θα αντικαθιστούσε την Ιβηρική ως την πολυπόθητη πατρίδα. Για αιώνες, από τον δέκατο πέμπτο αιώνα και μετά, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης έδιναν στις συναγωγές τους ονόματα από τοποθεσίες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, τραγουδούσαν τραγούδια για την Ιβηρική και «μνημόνευαν» την πατρίδα τους σε αμέτρητες θρησκευτικές και κοινωνικές

τελετές. Όπως ρωτούσε και ένα, πρόσφατα ηχογραφημένο, παραδοσιακό τραγούδι: «(Πού είναι το κλειδί που ήταν στο συρτάρι; / Οι παππούδες μου το έφεραν με πόνο μεγάλο / Από το σπίτι τους στην Ισπανία / Όνειρα της Ισπανίας)».² Στο σημερινό Ισραήλ, οι απόγονοι των εβραίων της Θεσσαλονίκης πηγαίνουν σε συναγωγές που έχουν ονόματα από τις γειτονιές της πόλης και τραγουδούν τραγούδια που αναπολούν την οθωμανική πατρίδα τους. Ο Γιεχούντα Πόλικερ, παραδείγματος χάριν, ένας σύγχρονος ισραηλινός ποπ τραγουδιστής σεφαραδίτικης καταγωγής, τραγουδάει παραπονιάρικα για τη *Γλυκιά μου Σαλονίκη* και θρηνεί για την *ξενιτιά* του από την Ελλάδα.

Η «γλυκιά Θεσσαλονίκη» που θυμάται ο Πόλικερ και άλλοι σεφαραδίτες ήταν μια οθωμανική πόλη, χτισμένη πάνω στα διπλά θεμέλια των προκαταλήψεων του δυτικού καθολικισμού και της οθωμανικής μουσουλμανικής επεκτατικότητας και εδαφικής επέκτασης. Οι κάτοικοί της προέρχονταν από μια πανσπερμία ξεριζωμένων και εκτοπισμένων ανθρώπων: οθωμανοί σκλάβοι, πρόσφυγες, έμποροι και ταξιδευτές. Οι διωγμοί του τέλους του δέκατου πέμπτου και των αρχών του δέκατου έκτου αιώνα από την Ισπανία και την Πορτογαλία έφεραν κύματα εβραίων προσφύγων από την Ιβηρική, τη Γαλλία και τη σημερινή Ιταλία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης σφυρηλάτησαν μια ενιαία σεφαραδίτικη ταυτότητα από ένα ανομοιογενές πλήθος εβραίων προσφύγων και δημιούργησαν μια ενιαία, τοποκεντρική ιστορία μέσα από κάτι εξαιρετικά πολύμορφο και πολυκεντρικό.

Το ραβινικό κατεστημένο της Θεσσαλονίκης παρέχει ένα καλό παράδειγμα: η ραβινική αυθεντία για την οποία ήταν διάσημη η Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκε στις ταραγμένες κοινωνικές και θρησκευτικές συνθήκες που είχαν επιφέρει οι διωγμοί, οι οποίοι στρώμαζαν μαζί εβραίους –κυρίως σεφαραδίτες, αλλά και ασκενάζι και ρωμανιώτες– με εντελώς διαφορετικά υπόβαθρα. Ενώ κατά τον δέκατο ένατο αιώνα το ραβινικό κατεστημένο της πόλης ήταν γνωστό για τον συντηρητισμό του, τον δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα ήταν καινοτόμο, ακόμη και ριζοσπαστικό – για να καταφέρει να αντιμετωπίσει το ευρύ φάσμα των ασυνήθιστων χαλακικών [halacha: το νομικό μέρος του Ταλμούδ, της ερμηνείας των Γραφών, το οποίο άπτεται και της καθι-

μερινής ζωής, σ.τ.μ.] προβλημάτων που προξένησαν οι διωγμοί. Πιο επιτακτικά, πολλοί από τους πρόσφυγες –οι οποίοι συνέχιζαν να συρρέουν και στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα– ήταν πορτογάλοι κονβέρσος (conversos), εβραίοι «προσήλυτοι» στον χριστιανισμό, οι οποίοι εξαναγκάστηκαν να εκχριστιανιστούν με πορτογαλικό μοναρχικό διάταγμα του 1497, οι οικογένειες των οποίων είχαν υποχρεωθεί να ζήσουν επί δύο ή τρεις αιώνες ως χριστιανοί και τώρα έφενγαν από τη χώρα για να ξεφύγουν από την Ιερά Εξέταση και να βρουν ένα μέρος όπου θα μπορούσαν νόμιμα να επιστρέψουν στον ιουδαϊσμό. Οι εκχριστιανισμένοι αυτοί εβραίοι αποτελούσαν μια εξαιρετικά μεγάλη πρόκληση για τους ραβίνους που τους υποδέχτηκαν στα δυτικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έπρεπε να αποφασίσουν για τον πιο ενδεδειγμένο τρόπο να τους δεχτούν ξανά στον ιουδαϊσμό, να φροντίζουν και να επιβλέπουν την επανενσωμάτωσή τους στην εβραϊκή κείλά με την πιο ευρεία έννοια του όρου. Περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο παράγοντα, η παρουσία αυτών των προσήλυτων οδήγησε στην ανάπτυξη μιας ασυνήθιστα δημιουργικής και ζωντανής ραβινικής παράδοσης.

Τα δυσεπίλυτα νομικά και πολιτισμικά προβλήματα που συνόδευαν το ασυνήθιστο καθεστώς στο οποίο βρίσκονταν οι προσήλυτοι δημιούργησε ένα ογκωδέστατο, μοναδικό και πλούσιο σώμα νομικών αποφάσεων σχετικών με το teshuvah (τεσουβά) (επιστροφή στον ιουδαϊσμό, μεταμέλεια).³ Σχεδόν όλοι οι ραβίνοι της περιόδου χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τα ειδικά προβλήματα που δημιούργησε η μαζική μετανάστευση των εβραίων που «επέστρεφαν» έχοντας ζήσει όλη τους τη ζωή ως χριστιανοί.⁴ Η πίεση εξεύρεσης μηχανισμών για την επανείσοδο στην εβραϊκή ζωή απαιτούσε ένα ευέλικτο ραβινικό κατεστημένο. Οι περισσότερες kehalim (κεχαλίμ) (συναγωγές) της Θεσσαλονίκης ήταν αποφασισμένες να κάνουν τη διαδικασία του τεσουβά όσο το δυνατόν πιο ανώδυνη για τους κονβέρσος.⁵ Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις η επάνοδος στον ιουδαϊσμό γινόταν αυτομάτως και δεν χρειαζόταν καμία επίσημη διαδικασία. Όπως έγραφε σε μια απόφαση του 1540 ο Ρασντάμ, επιφανής νομοθέτης από τη Θεσσαλονίκη, «[Σχετικώς με] όλους τους κονβέρσος που έρχονται να κάνουν τεσουβά: [πρέπει] να θεωρήσουμε ότι όποιον ο πατέρας ήταν Ισραήλ

[δηλ. εβραίος], ότι και η μητέρα του δεν ήταν εθνική».⁶ Δηλαδή, αν ένας προσήλυτος που ήθελε τεσουβά αναγνώριζε πως ο πατέρας του ήταν εβραίος, αυτό αρκούσε για να γίνει εβραίος. Στην ίδια γραμμή, μια άλλη απόφαση του Ρασντάμ όριζε ρητά πως ακόμα και τα παιδιά των κονβέρσος που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει ως χριστιανοί, θεωρούντο αυθεντικοί εβραίοι: «Αυτοί που είναι παιδιά κονβέρσος ονομάζονται “Ισραήλ”, ακόμα και μετά από πολλές γενιές.»⁷ Ο ραβίνος Γιοσέφ Μπεν-Λεβ (Ριβάλ, 1500-1586), μια άλλη μορφή της θεσσαλονικιώτικης ραβινικής νομοθεσίας, ήταν ακόμα πιο ριζοσπάστης στην προσέγγιση του τεσουβά. Ο Ριβάλ υποστήριζε ότι οι άνθρωποι που δεν είχαν έρθει αμέσως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά είχαν ζήσει για κάποιο χρονικό διάστημα ως χριστιανοί σε άλλες χώρες δεν έπρεπε να κρίνονται σκληρά για την αρχική τους απόφαση να συνεχίσουν να ζουν ως χριστιανοί: στην καρδιά τους, ισχυριζόταν, πάντα ήταν εβραίοι. «Αυτοί οι [κονβέρσος] εβραίοι που άφησαν τα σπίτια τους στο βασίλειο της Πορτογαλίας πηγαίνοντας για την Τουρκία –ακόμη κι αν μερικοί απ’ αυτούς κατέληξαν να ζουν στην Αγγόνα και στη Φλάνδρα [όπου συνέχισαν να ζουν ως χριστιανοί]– ... μπορούμε να πούμε πως είναι αληθινοί εβραίοι, γιατί μέσα στην καρδιά τους σκέφτονταν το τεσουβά.»⁸ Ο Ρασντάμ ήταν εξίσου ελαστικός και με το ζήτημα των εβραίων οι οποίοι συνέχιζαν να χρησιμοποιούν τα μη εβραϊκά πορτογαλικά ονόματά τους. Παρ’ όλο που θα ήταν δείγμα ευσέβειας αν τα άλλαζαν και χρησιμοποιούσαν τα εβραϊκά, δεν ήταν υποχρεωμένοι να το κάνουν και δεν θα θεωρούσαν για τον λόγο αυτό «λιγότερο εβραίοι».⁹

Μέσα σε διακόσια χρόνια, ως τον δέκατο όγδοο αιώνα, το ραβινικό κατεστημένο της Θεσσαλονίκης απέκτησε φήμη αυταρχικού, ιδίως για τους κανονισμούς του που αφορούσαν τους θεσσαλονικείς και λιγότερο τους εβραίους που είχαν έρθει από έξω. Αυτή η αλλαγή προσανατολισμού είναι από δείγμα της ταχείας εδραίωσης της εβραϊκής κοινωνικής και οικονομικής ισχύος στη διάρκεια του δέκατου έκτου και δέκατου έβδομου αιώνα. Αλλά αν και η νομική ενοποίηση επιτεύχθηκε τόσο γρήγορα, το μορφωμένο κατεστημένο ποτέ δεν έχασε τα αρχικά γνωρίσματά του, την ποικιλομορφία των απόψεων, τις έντονες εσωτερικές αντιπαραθέσεις και μια σφύζουσα πνευματική ζωή. Η κοι-

νότητα κράτησε όλα αυτά τα χαρακτηριστικά μέχρι την καταστροφή της στο Ολοκαύτωμα. Ενώ με την πάροδο του χρόνου η σεφαραδίτικη Θεσσαλονίκη θα θεωρούνταν κλειστή κοινωνία, ακόμη και για άλλους σεφαραδίτες, εσωτερικά παρέμενε πάντα ποικιλόμορφη, φίλερις και πνευματικά ζωντανή.

Η πολιτισμική ανομοιογένεια και η ραβινική ποικιλοχρωμία του δέκατου έκτου αιώνα, οι οποίες στη διάρκεια του δέκατου έβδομου υποχώρησαν παραχωρώντας τη θέση τους στην αυξανόμενη ενοποίηση, ήταν το χωνευτήριο που γέννησε μια ραβινική και λογοτεχνική παράδοση η οποία ίσως είναι αξεπέραστη στην περίοδο της πρώιμης σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας. Λειτουργησε σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της οθωμανικής εβραϊκής οικονομικής σφαιράς, πυρήνας της οποίας ήταν η Θεσσαλονίκη που απέκτησε τα πρωτεία της εβραϊκής πόλης. Πραγματικά, τους τρεις τελευταίους αιώνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη κυριαρχούσε: ο ραβίνος Μοσέ Αλμοσνίνο (Μοσές Μπεν-Μπαρούχ Αλμοσνίνο, 1515-80) την αποκαλούσε «la republica sefardita», η σεφαραδίτικη δημοκρατία – ένας επιθετικός προσδιορισμός ο οποίος αποκαλύπτει την αίσθηση ισχύος αλλά και αυτονομίας την οποία απολάμβαναν για αιώνες οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης.¹⁰

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος

Η ιστορία όμως αυτή, *δεν είναι* «η ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού». Είναι η ιστορία της πιο σημαντικής κοινότητας εντός του οθωμανικού εβραϊσμού και είναι μια ιστορία οθωμανική και όχι ελληνική. Η ελληνική ιστορία της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε, διστακτικά, μόνο κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, καθώς οι εβραίοι της πόλης έβλεπαν ανήσυχοι την εδαφική επέκταση της Ελλάδας, γνωρίζοντας καλά πως η Ελλάδα είχε στρέψει την προσοχή της στην πόλη.

Αμέσως μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας, το ελληνικό υπουργείο εξωτερικών ίδρυσε υπηρεσιακές διευθύνσεις που αντιστοιχούσαν στις διάφορες οθωμανικές επαρχίες τις οποίες η χώρα σκόπευε να κατακτήσει: Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρος και Κρήτη. Από την

αρχή, τα σύνορα του νέου ελληνικού κράτους θεωρούνταν προσωρινά, σε ό,τι τουλάχιστον αφορούσε τους Έλληνες. Δεν ήταν μυστικό ότι η Ελλάδα είχε στόχο να περιλάβει στα εδάφη της τη Θεσσαλονίκη. Μέχρι τη δεκαετία του 1890, το ερώτημα τι θα γινόταν με τις οθωμανικές περιοχές σε περίπτωση κατάρρευσης της αυτοκρατορίας είχε κυρίως να κάνει με το τι θα γινόταν με τη Θεσσαλονίκη. Πολλοί βαλκανικοί λαοί είχαν προχωρήσει σε δραματικές κινήσεις για να διασφαλίσουν τα δικά τους έθνη-κράτη. Η Σερβία (1815), η Ελλάδα (1829), η Ρουμανία (1878), το Μαυροβούνιο (1878) και η Βουλγαρία (1878), όλοι διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους. Και όλοι, όπως και η Ελλάδα, επεδίωκαν την απελευθέρωση των «υπόδουλων» αδελφών τους, χρησιμοποιώντας τον στόχο αυτό ως βάση για αλυτρωτικές / επεκτατικές κινητοποιήσεις. Στην περίπτωση της Ελλάδας, όλες σχεδόν οι άλλες παράμετροι της ανάπτυξης του έθνους – η ενίσχυση της οικονομίας, οι υποδομές και η διοίκηση – υποτάχτηκαν στον υπέρτατο στόχο της εδαφικής επέκτασης.¹¹

Όλες οι πλευρές ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τη Μακεδονία, ένα ανακριβώς αποτυπωμένο κομμάτι γης που απλωνόταν σε περιοχές της ευρωπαϊκής Τουρκίας, της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Αλβανίας, πρωτεύουσα της οποίας και μοναδική πόλη με μεγάλη οικονομική σημασία, ήταν η Θεσσαλονίκη. Ενώ άλλες περιοχές – Κρήτη, Θεσσαλία και Ιόνια νησιά – οι οποίες είχαν ενωθεί με την Ελλάδα είχαν σχεδόν ολοκληρωτικά ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, στη Μακεδονία τα δημογραφικά δεδομένα ήταν πολύ πιο περίπλοκα. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη λιγότεροι από τους μισούς κατοίκους ήταν Έλληνες ορθόδοξοι. Έτσι, στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν τόσο ο πληθυσμός που χρειαζόταν απελευθέρωση όσο η ίδια η πόλη. Η ελληνικότητα άλλων περιοχών ήταν επιβεβαιωμένη από την άποψη της θρησκείας των κατοίκων. Στη Θεσσαλονίκη άλλοι παράγοντες έπαιζαν ρόλο. Στο μυαλό των ελλήνων, ήταν αδιανόητο η Θεσσαλονίκη να καταλήξει οτιδήποτε άλλο εκτός από ελληνική: η πόλη ήταν μεγαλύτερη και πλουσιότερη από την Αθήνα: η γεωγραφική της θέση ήταν κομβική για το χερσαίο αλλά και το θαλάσσιο εμπόριο: ήταν κέντρο διακίνησης αγαθών και εμπορίου για αιώνες. Σε αντίθεση με τον κλασικισμό και τη βαριά, εξευρωπαϊσμένη ελληνικότητα της Αθήνας,

ήταν ο τόπος της αναγέννησης της «Ρωμιοσύνης», της λαϊκότητας ελληνικότητας.¹² Εθεωρείτο επίσης ως «οργανικό» κομμάτι της ελληνικής γης. Οι κύριοι ανταγωνιστές της Ελλάδας ήταν οι βούλγαροι και οι σέρβοι, αλλά η πόλη ήταν τόσο πολυπόθητη που ακόμη και μακρινοί μνηστήρες όπως η Ιταλία, που περνούσε την εποχή εκείνη περίοδο μεγάλης αυτοπεποίθησης και εκσυγχρονισμού, ονειρευόταν να την περιλάβει σε μια ιλλυρική αναγέννηση.¹³ Οι πολλαπλές και αποκλειστικές διεκδικήσεις της σωρείας αυτής των μνηστήρων ήταν αναπόφευκτη εγγύηση πολέμου. Η διεκδίκηση των ελλήνων και η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας σήμαινε επίσης πως αν η Ελλάδα κέρδιζε τον έλεγχο της Θεσσαλονίκης, η ταχεία ελληνοποίησή της θα ήταν ουσιαστική.

Η νοτιότερη περιοχή που διεκδικούσε η Ελλάδα, η Κρήτη, ανεδείχθη και αυτή σε καθοριστικό παράγοντα στα γεγονότα που εξελίσσονταν στα βόρεια σύνορα της χώρας. Κρητικοί τυχοδιώκτες και εθελοντές πρωτοστατούσαν στις ομάδες ατάκτων οι οποίες πολεμούσαν εναντίον των βουλγάρων κομιτατζήδων στη Μακεδονία κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Αντιδρούσαν βίαια εναντίον όποιου υποπεύονταν για ανθελληνική στάση. Οι κρητικοί ενσάρκωναν τα επαναστατικά ιδεώδη της ανεξαρτησίας, της λεβεντιάς και του μίσους εναντίον των τούρκων. Κρητικές επαναστάσεις ξεσπούσαν σχεδόν κάθε δεκαετία στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα ζητώντας την ένωση με την Ελλάδα. Οι διαδοχικές αυτές επαναστάσεις προκαλούσαν αμηχανία στην Αθήνα η οποία επιθυμούσε η εδαφική επέκταση να προχωρήσει με τους δικούς της όρους. Οι πολίτες ήταν δυσαρεστημένοι με τη στάση της κυβέρνησης: σταδιακά, το όραμα για την απελευθέρωση της Κρήτης και αυτό για την απελευθέρωση της Μακεδονίας συνδέθηκαν μεταξύ τους και η μοναρχία κατηγορήθηκε για προδοσία επειδή δεν προωθούσε πιο γρήγορα την εδαφική επέκταση. Όπως ευστόχως σχολίασε ο Ιωάννης Κολιόπουλος, ο «παλικαρισμός» έφερε την Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1880 στο χείλος του πολέμου.¹⁴ Το 1896 έγιναν στην Αθήνα οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες. Το εθνικό συναίσθημα των ελλήνων βρισκόταν στο ζενίθ. Οι τούρκοι κατέσφαζαν απάνθρωπα στην Κρήτη τους επαναστατημένους Έλληνες και οι διεκδικήσεις των βουλγάρων στη Μα-

κεδονία κέρδιζαν έδαφος. Η Εθνική Εταιρεία απαιτούσε επιτακτικά από την κυβέρνηση να σώσει την τιμή της Ελλάδας. Ο Τύπος έβριθε από φλογερά άρθρα που ζητούσαν να προχωρήσει σε στρατιωτική δράση. Στο τέλος η κυβέρνηση, που τη βάραινε ήδη το δημόσιο χρέος και ήταν σχεδόν ανίκανη να αναλάβει το κόστος μιας στρατιωτικής επιχείρησης, υποχώρησε και δέχτηκε το λαϊκό αίτημα κηρύσσοντας τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, το «Μαύρο '97» όπως έγινε γνωστό, αποδείχτηκε ολοκληρωτική καταστροφή. Μέσα σε λίγες εβδομάδες ο τουρκικός στρατός βάδιζε προς την Αθήνα και οι Μεγάλες Δυνάμεις αναγκάστηκαν ακόμα μια φορά να μεσολαβήσουν. Η Ελλάδα υποχρεώθηκε να συνθηκολογήσει. Η τεράστια αποζημίωση (που έπρεπε να δώσει στην Τουρκία) ήταν μία μόνο από τις ταπεινώσεις που υπέστη η χώρα. Παραχώρησε επίσης στην Τουρκία και ένα μικρό κομμάτι της Θεσσαλίας και συστήθηκε μια Διεθνής Επιτροπή Οικονομικού Ελέγχου για να επιβλέπει την αποπληρωμή του πελώριου εξωτερικού χρέους, και ο βαθμός παρέμβασης των δυτικών χωρών στις υποθέσεις της Ελλάδας, μόνιμη πηγή αγανάκτησης, αυξήθηκε.¹⁵ Η μόνη θετική εξέλιξη ήταν η απόδοση αυτονομίας στην Κρήτη και το ότι η οθωμανική κυριαρχία στο νησί περιορίστηκε στο ελάχιστο. Μακροπρόθεσμα η Ελλάδα βγήκε σχετικώς αλώβητη από τις απώλειες, αλλά τη στιγμή εκείνη η απογοήτευση ήταν τεράστια. Σχεδόν αμέσως ξεκίνησε η αναζήτηση του εξιλαστήριου θύματος. Οι πιο εύκολοι στόχοι ήταν οι συνήθεις: το παλάτι και οι ξένοι. Όπως γράφει ο Κολιόπουλος, «Οι παλικαρισμοί ήταν που οδήγησαν στον καταστροφικό πόλεμο του 1897 και (αυτοί) έκαναν τους περισσότερους πολιτικούς και αξιωματικούς να κατηγορούν το παλάτι και τους ξένους για την καταστροφή.»¹⁶

Μέσα στο ευρύτερο και βεβαρημένο αυτό πλαίσιο οι εβραίοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης αναδείχτηκαν σε κομμάτι του σύγχρονου ελληνικού ιστορικού γίνεσθαι, παρ' ότι ανεπιθύμητοι και χωρίς τη θέλησή τους. Όλο και περισσότερο ο Τύπος και η κοινή γνώμη άρχισαν να βλέπουν τους εβραίους της Θεσσαλονίκης και τους εβραίους της Ελλάδας ως ουσιαστικώς ένα και το αυτό. Ο ελληνικός Τύπος εντός και εκτός των συνόρων της χώρας, για παράδειγμα, παρακο-

λουθούσε στενά τις αντιδράσεις των εβραίων της Θεσσαλονίκης στις κρητικές εξεγέρσεις. Χιλιάδες μέλη της εβραϊκής κοινότητας της πόλης βγήκαν στους δρόμους τραγουδώντας, «Καλύτερα να πεθάνουμε, παρά να δώσουμε την Κρήτη στους έλληνες». Το ζήτημα, προφανώς, δεν ήταν τόσο η ίδια Κρήτη, εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά στην άλλη άκρη του Αιγαίου. Η πραγματική τους ανησυχία ήταν η επέκταση της Ελλάδας και η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έλληνες παρατηρητές άρχισαν να σχολιάζουν τον εν δυνάμει ανθελληνισμό των ελλήνων εβραίων.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος υπήρξε το σημείο καμπής για τις τύχες των δέκα χιλιάδων περίπου εβραίων της Ελλάδας, οι οποίοι μέχρι το τέλος του αιώνα φαίνονταν σταδιακά να ομαλοποιούν τη θέση τους ως υπήκοοι του ελληνικού βασιλείου. Με το ξέσπασμα του πολέμου του 1897, ένα επεισόδιο μεταξύ ελλήνων, τούρκων και εβραίων τόνισε την παράδοξη τριαδική σχέση τους και έδειξε την πίεση που δέχονταν οι εβραίοι στο εσωτερικό της χώρας ως αποτέλεσμα της φιλο-οθωμανικής στάσης των ομοθρήσκων τους της Θεσσαλονίκης. Τον Απρίλιο, μια ομάδα ελλήνων αιχμαλώτων πολέμου την οποία οδηγούσε στον σιδηροδρομικό σταθμό της Θεσσαλονίκης τουρκική φρουρά δέχτηκε επίθεση από μια παρέα νεαρών εβραίων, οι οποίοι άρχισαν να τους κοροϊδεύουν και, σύμφωνα με κάποιες πηγές, να τους πετροβολούν. Με τη σύγχρονη ορολογία το επεισόδιο θα οριζόταν ξεκάθαρα ως «εθνικιστική βία» – κοροϊδεύαν τους αιχμαλώτους επειδή ήταν έλληνες. Λιγότερο ξεκάθαρο είναι το κατά πόσον οι ενέργειες αυτών των «άξεστων», όπως τους ονόμασε μία ιστορικός, ήταν αντιπροσωπευτικές της εβραϊκής κοινότητας ως συνόλου.¹⁷ Το σημαντικό όμως είναι πως στα μάτια των ελλήνων, πράγματι ήταν. Ένα άρθρο στην εφημερίδα των Αθηνών *Ακρόπολις* περιέγραφε τη Θεσσαλονίκη ως μια πόλη όπου «οι χριστιανοί κατεδιώκοντο περισσότερο από τους εβραίους παρά από τους τούρκους» και απεικόνιζε μια «μανία καταδιώξεως»: βεβήλωση εκκλησιών, καταστροφή χριστιανικών περιουσιών και μια αίσθηση φόβου ανάμεσα στους χριστιανούς, οι οποίοι «δεν τολμούν να βγουν έξω μην τυχόν τους πετροβολήσουν».¹⁸ Στον ελληνικό Τύπο δημοσιεύτηκαν πολλά πρωτοσέλιδα άρθρα σχετικά με τη «φιλοτουρκική στάση ορισμένων εβραίων κατά τον ελληνοτουρ-

κικό πόλεμο του 1897», περιγράφοντας το επεισόδιο στον σταθμό ως μια πανηγυρική εκδήλωση ολόκληρης της εβραϊκής κοινότητας για την ήττα των ελλήνων.¹⁹ Άλλα άρθρα θυμήθηκαν πως οι εβραίοι είχαν δείξει φιλοτουρκική στάση και στην Επανάσταση του 1821, κατά τις κρητικές επαναστάσεις αλλά και κατά τη διάρκεια του πρόσφατου ελληνοτουρκικού πολέμου. Μέσα από τον Τύπο άρχισε να προβάλλει η εικόνα του αιωνίως φιλότουρκου εβραίου, ανθέλληνα, προδότη και ανάξιου εμπιστοσύνης.

Κρίνοντας από την αντίδραση των εβραίων, φαίνεται πως δεν περιμεναν μια τέτοια εξέλιξη. Σε όλη την Ελλάδα, οι εβραίοι αισθάνονταν πως κινδύνευαν εξαιτίας των γεγονότων και ιδιαίτερα από τον τρόπο παρουσιάσής τους στα ελληνικά μέσα, τα οποία, όπως έγραφε σε μια επιπληκτική επιστολή της προς τους θεσσαλονικείς η κοινότητα της Κέρκυρας «διακυβεύουν σοβαρά την ηρεμία μας και την ηρεμία όλων των ομοθρήσκων μας σε ολόκληρο το βασίλειο». Σταδιακά, οι φιλο-οθωμανικές εκδηλώσεις των εβραίων της Θεσσαλονίκης στράφηκαν εναντίον των εβραίων που ζούσαν στην Ελλάδα. Όπως ζητούσαν επιτακτικά οι κερκυραίοι από την ηγεσία των θεσσαλονικέων:

Πρέπει να λάβετε τα πλέον δραστικά μέτρα ώστε οι ομόθρησκοί μας να αντιληφθούν πως κάθε διαδήλωση, κάθε εχθρική ενέργεια μπορεί να προκαλέσει μεγάλο κακό στα αδέρφια τους στην Ελλάδα εξάπτοντας την αγανάκτηση και το μίσος του κόσμου εναντίον μας· έχουμε ήδη ταλαιπωρηθεί πολύ από την καταστροφική ήττα του έθνους μας και από τις θλιβερές επιπτώσεις αυτού του άτυχου πολέμου.²⁰

Από την πλευρά της, η κοινότητα της Θεσσαλονίκης ανησυχούσε τόσο για τις πιθανές επιπτώσεις του επεισοδίου ώστε έστειλε μήνυμα στους ηγέτες των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας όπου υποστήριζε σθεναρά πως οι ενέργειες ολίγων «χαμηλής τάξεως αγροίκων» κατ' ουδένα τρόπο δεν αντιπροσώπευε τα αισθήματα της πλειοψηφίας του εβραϊκού πληθυσμού.²¹ Οι βρετανικές αρχές στις οποίες είχε προσφύγει για το ζήτημα η Ελλάδα, κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα. Κατά την άποψή τους, η ελληνική κυβέρνηση είχε δώσει τερατώδεις διαστάσεις στο επεισόδιο.²² Αλλά η ζημιά είχε γίνει. Τα προηγούμενα χρόνια οι εβραίοι της Ελλάδας έκαναν τα πρώτα διστακτικά βήματα

στη νέα τους ζωή. Με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο αυτό απειλήθηκε, αν όχι εκτροχιάστηκε – γεγονός που αποκαλύπτει πόσο οι αυτοκρατορικές διαχωριστικές γραμμές των κοινοτήτων συνέχιζαν αταβιστικά να διαπερνούν τα νέα, εθνικά σύνορα του δέκατου ένατου αιώνα. Οι αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις του ελληνοτουρκικού πολέμου και του «Ζητήματος της Θεσσαλονίκης» αντικατοπτρίζονται και στην εξάπλωση του σιωνιστικού κινήματος μέσα στη χώρα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην Κέρκυρα εκδόθηκε μια σιωνιστική εφημερίδα το 1899 και ιδρύθηκαν σιωνιστικές οργανώσεις στη Λάρισα το 1902, στην Κέρκυρα το 1906 και στον Βόλο το 1910. Την ίδια εποχή, το σιωνιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη δεν κέρδισε πολύ έδαφος.²³

Αρχικά λοιπόν, το ζήτημα της Θεσσαλονίκης δημιούργησε ένα αίσθημα πεσιμισμού και ανασφάλειας που ένιωσαν πολύ πιο έντονα οι εβραίοι της Ελλάδας παρά οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Στο κάτω κάτω, όταν οι τούρκοι νίκησαν τους έλληνες το 1897, η Θεσσαλονίκη ήταν μεγαλύτερη από την Αθήνα αλλά και η μεγαλύτερη εβραϊκή πόλη στον κόσμο, ως προς το ποσοστό του συνολικού πληθυσμού.²⁴ Οι σεφαραδίτες εβραίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία και αυτό κράτησε μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Οι σεφαραδίτες συνέχισαν να έχουν τον έλεγχο των πιο σημαντικών επιχειρήσεων της πόλης και των λιμανιών της όπου κυριαρχούσαν οι εβραίοι φορτοεκφορτωτές και η αγορά έκλεινε τις εβραϊκές γιορτές και τα Σάββατα. Την ίδια στιγμή, οι εβραίοι στην Ελλάδα ήταν ισχυρή μειοψηφία και ως επί το πλείστον πολύ πιο φτωχοί και με πολύ μικρότερη κοινωνική και κοινοτική δύναμη από ό,τι οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Ο αντισημιτισμός είχε πολύ πιο σοβαρές επιπτώσεις για τους εβραίους της Ελλάδας παρά για τους θεσσαλονικείς.

Αλλά μέσα σε μια δεκαετία, το ισχυρό αίσθημα ανασφάλειας άρχισε να κατακλύζει και την κοινότητα της Θεσσαλονίκης, καθώς έγινε φανερό πως η Θεσσαλονίκη θα κατέληγε είτε σε βουλγαρικά είτε σε ελληνικά χέρια. Η ιδέα μιας Θεσσαλονίκης που θα ήταν οτιδήποτε άλλο εκτός από οθωμανική ήταν για τους περισσότερους αδιανόητη. «Η Θεσσαλονίκη θα γίνει σαν καρδιά που σταμάτησε να χτυπάει»,

έγραφε για μια τέτοια πιθανότητα ένα εβραϊός ηγέτης. «Θα γίνει σαν καρδιά που την ξερίζωσαν από το σώμα της.»²⁵ Οι ανησυχίες του δέκατου ένατου αιώνα σχετικά με τη διατήρηση της σεφαραδίτικης πολιτιστικής παράδοσης σταδιακά αντικαταστάθηκαν από τις στρατηγικές προσπάθειες να προστατευτεί η εβραϊκή κυριαρχία στην οικονομία της πόλης, και οι θρησκευτικές διαμάχες εναλλάσσονταν όλο και πιο συχνά με τις πολιτικές.²⁶

Οι εξελίξεις στην εβραϊκή Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα

Οι συζητήσεις των εβραίων της Θεσσαλονίκης σχετικά με την πιθανότητα να περάσει η πόλη σε ελληνικά χέρια άρχισαν στα σοβαρά μόνο μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Αλλά οι τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα σηματοδεύτηκαν από μια σειρά πολιτικών πιθανοτήτων και νέες ιδεολογίες. Καθώς η Ελλάδα παγιωνόταν ως έθνος και άρχισε να πραγματοποιεί τον εδαφικό επεκτατισμό της Μεγάλης Ιδέας, ο εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης είχε κι αυτός αρχίσει να αλλάζει προσανατολισμό. Οι αιτίες ήταν εσωτερικές αλλά και εξωτερικές. Σταδιακά, η ομοιογένεια των απόψεων για θρησκευτικά και πολιτικά ζητήματα αλλά και για το μέλλον της κοινότητας διασπάστηκε. Η ανάδυση διεθνών εβραϊκών οργανώσεων όπως η Alliance Israélite Universelle και υπερεθνικών ιδεολογιών όπως ο σιωνισμός ράγισαν την απομόνωση της πόλης, ενώ πολιτικές αλλαγές στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –το *τανζιμάτ* (οι μεταρρυθμίσεις 1839-76) στα μέσα του αιώνα και λίγο μετά το τέλος του, η άνοδος του τουρκικού εθνικισμού– έφεραν τη Θεσσαλονίκη στο κέντρο του οθωμανικού εκσυγχρονισμού. Η αφομοίωση και η εκκοσμίκευση έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο. Ο ελληνικός επεκτατισμός ήταν ένας μόνο από τους παράγοντες στο όλο και πιο ρευστό και περίπλοκο κοινωνικό και πολιτικό τοπίο.

Τον δέκατο ένατο αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως ως απάντηση στα εθνικιστικά κινήματα στις βαλκανικές επαρχίες της, άρχισε και αυτή τη δική της διαδικασία εθνοποίησης και εκσυγχρονι-

σμού.²⁷ Το ίδιο το τανζιμάτ ήταν ένα εθνοποιητικό, αν όχι εθνικιστικό, κίνημα, με το οποίο στην ουσία γίνονταν οθωμανοί πολίτες οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας. Ενώ το τανζιμάτ ενίσχυσε τη νομική δύναμη των οθωμανών υπηκόων η οποία είχε μειωθεί υπό την οθωμανική διοίκηση, είχε το αντίθετο αποτέλεσμα στους οθωμανούς υπηκόους οι οποίοι ως τότε είχαν αυξημένη νομική αυτονομία. Ορισμένα νομικά πεδία –οι γάμοι και τα διαζύγια, για παράδειγμα– παρέμεναν υπό τη δικαιοδοσία των θρησκευτικών δικαστηρίων. Αλλά το αστικό, το ποινικό και το εμπορικό δίκαιο ανήκαν στην αρμοδιότητα του κράτους. Αυτό αδυνάτισε την κοινοτική νομική εξουσία. Στην περίπτωση του εβραϊκού *μιλετιού* (νομικά προστατευόμενη θρησκευτική μειονότητα) περιθωριοποίησε ολόκληρη την κοινότητα. Όπως το έθεσαν η Έσθερ Μπένμπασα και ο Αρόν Ροντρίγκεζ, με τη νέα δομή οι θεσμοί της κοινότητας γίνονταν «ουσιαστικά θρησκευτικές οργανώσεις... [αυτό] ζωντάνεψε και ενδυνάμωσε τα θεμέλια των εθνικών διαφορών σε ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο, [ενώ] η εξουσία τους έχασε την πραγματική σπουδαιότητα που απολάμβανε σε προγενέστερες περιόδους.»²⁸ Το τανζιμάτ, σε συνδυασμό με τη χαλάρωση της οθωμανικής εξουσίας στις δυτικές περιοχές, έδωσε το έναυσμα για κοινοτικές αναδιοργανώσεις και επαναπροσδιορισμούς.

Μία από τις προτάσεις ήταν ο σιωνισμός. Στο γύρισμα του αιώνα στην περιοχή υπήρχαν περισσότεροι εβραίοι από αλβανούς και σλάβους.²⁹ Αλλά μόνο οι εβραίοι από όλους τους λαούς των Βαλκανίων δεν είχαν ομοφώνως αγκαλιάσει μια εθνικιστική ιδεολογία. Μήπως και οι εβραίοι θα έπρεπε να κινητοποιηθούν για δικό τους κράτος; Αν ναι, πού θα έπρεπε να βρίσκεται; Θα ήταν καλύτερα σε ένα τέτοιο κράτος ή ήταν καλύτερα υπό τους οθωμανούς; Ήταν πιο συμφέρον για τους εβραίους να βοηθήσουν τους οθωμανούς να καταπολεμήσουν την εμφάνιση εθνικών κινημάτων ή να αναπτύξουν παράλληλα και δικά τους; Παρόμοια ερωτήματα είχαν τεθεί για πρώτη φορά από εβραίους που ζούσαν στην Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, οι οποίοι, όπως και οι ομόθρησκοί τους στην Οθωμανική, είχαν γίνει μάρτυρες της εμφάνισης διαφόρων εθνικιστικών κινημάτων, κυρίως της εξέγερσης των Μαγνάρων το 1848-49. Σύντομα, οι ιδέες που αναδύθηκαν ως απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα εξαπλώθηκαν στην Ελλάδα

και στις γύρω περιοχές. Στο μοναδικό όμως περιβάλλον της Θεσσαλονίκης, αρχικά δεν τράβηξαν πολύ την προσοχή – σίγουρα όχι αρκετά για να ανησυχήσει το οθωμανικό κράτος. Όπως σχολίαζε ένας υπουργός στην εφημερίδα *Journal de Salonique* το 1911, «Γνωρίζουμε πολύ καλά πώς να υπερασπιστούμε τη Μακεδονία και την ευρωπαϊκή Τουρκία από διεκδικητές που είναι πραγματικά απαίσιοι, γιατί λοιπόν να φοβόμαστε τους εβραίους;» Όσο για τον σιωνισμό, «Μας κάνει να σκάμε στα γέλια.»³⁰

Η πρώτη σιωνιστική οργάνωση της Θεσσαλονίκης, το Καντίμα (Εμπρός), ιδρύθηκε το 1899 από τον Νταβίντ Φλορεντίν, εκδότη της σιωνιστικής εφημερίδας *El avenir*, και από κάποιους απόφοιτους της συναγωγής Ταλμούδ Τορά, η οποία είχε καεί το 1898.³¹ Αρχικά το Καντίμα είχε στόχο τη διάδοση κάποιου τύπου σιωνισμού, πολιτιστικού και πολιτικού, ο οποίος υποστήριζε την ανάπτυξη της εβραϊκής ως σύγχρονης γλώσσας και την επιστροφή στην εβραϊκή παιδεία.³² Οι οπαδοί του το περιέγραφαν ως έκφραση υπερηφάνειας και ενότητας και τόνιζαν πως δεν ήταν αντίθετο στον οθωμανισμό:

Τι εννοούμε ως εθνικισμό; Το αίμα στις φλέβες μας, κληρονομιά μιας μακράς αλυσίδας γενεών που μοιράστηκαν μήνες και αισθήματα, που υποφέρουν μαζί – αυτό το εβραϊκό αίμα πρέπει να περάσει καθαρό και πλήρες στα παιδιά μας. Αυτή είναι μια αρχή την οποία πρέπει να τηρήσουμε...

Πρέπει να κρατήσουμε στην καρδιά μας αυτή την αίσθηση ενότητας. Δεν πρέπει να νιώθουμε ντροπή για τον ιουδαϊσμό· [αντιθέτως] πρέπει να αναπτύξουμε μια αίσθηση υπερηφάνειας μέχρι να ξυπνήσουμε τον σεβασμό στις καρδιές αυτών που προσπαθούν να μας ταπεινώσουν. Αυτή η αίσθηση πρέπει να ζει ανάμεσά μας. Και αυτό είναι το εθνικό συναίσθημα!...

Είμαστε καλοί εθνικιστές και καλοί πατριώτες – θεωρούμε όλους τους εβραίους του κόσμου αδελφούς μας, αίμα και σάρκα μας, και αυτό δεν μας εμποδίζει να επιτελούμε το καθήκον μας προς το Οθωμανικό Βασίλειο, και με βεβαιότητα λέμε πως όλοι οι οθωμανοί εβραίοι θα είναι πάντα έτοιμοι να χύσουν το αίμα τους για την πατρίδα... σεβόμαστε όλες τις σοβαρές απόψεις, αλλά δεν θα σταματήσουμε να διαμαρτυρούμαστε εναντίον εκείνων που προσπαθούν να παρουσιάσουν τους εθνικιστές ως αντιπατριώτες.³³

Όσο κυριαρχούσε το πολιτιστικό στοιχείο, το κίνημα είχε την

έγκριση των εβραϊκών αρχών. Επιτράπηκε στο Καντίμα να χρησιμοποιεί χώρο στο hakham hane (στην παλιά ραβινεία), και η διάδοση της εβραϊκής κουλτούρας και υπερηφάνειας θεωρούνταν θετικοί στόχοι.³⁴ Αλλά όταν οι οθωμανικές αρχές άρχισαν να φοβούνται τις πιθανές πολιτικές συνέπειες της ανάπτυξης του σιωνισμού στη Θεσσαλονίκη, η ηγεσία της κοινότητας, για να μην προσβάλει τους κυβερνήτες της, κράτησε πιο εχθρική στάση. Μεγάλο μέρος του εβραϊκού Τύπου ήταν αντισιωνιστικό. Ενώ η *HaMevasser* (Αγγελιαφόρος) ήταν εθνικιστική, η *El Tiempo* και η *La Epoca*, και οι δύο σε γλώσσα λαντίνο, ήταν αντίθετες στον σιωνισμό, όπως και η *Journal de Salonique*.

Μέχρι το 1911, το επίθετο σιωνιστής είχε γίνει τόσο επικίνδυνο ώστε ο εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης σπαρασσόταν από τις αλληλοκατηγορίες – ο τάδε ή ο δείνα είναι σιωνιστής. Η τουρκική εφημερίδα *Hak* (Η Αλήθεια) έκανε αναφορές για κάποια μυστική σιωνιστική οργάνωση της πόλης η οποία αναστάτωνε την κοινότητα και προειδοποιούσε πως, αν και ο σιωνισμός δεν ήταν δημοφιλής στη Θεσσαλονίκη, θα μπορούσε να εξελιχθεί σε ανατρεπτικό κίνημα. «Όλοι οι οπαδοί της σιωνιστικής ιδέας πρέπει να γνωρίζουν πως η Ιερουσαλήμ (δηλ. η Παλαιστίνη) είναι οθωμανικό έδαφος. Αν οι σιωνιστές θέλουν να δημιουργήσουν ανεξάρτητη κυβέρνηση, πρέπει να ψάξουν για κάποιο μέρος εκτός των εδαφών της οθωμανικής εξουσίας. Με χαρά θα τους συνοδεύαμε ...στο ταξίδι τους.»³⁵ Για να διασκεδάσουν τέτοιες ανησυχίες, οι ηγέτες των διαφόρων συναγωγών της πόλης έστειλαν τον Μάρτιο του 1911 ένα τηλεγράφημα στον οθωμανό Μεγάλο Βεζίρη Ιμπραήμ Χακκί Πασά.

Το μοναδικό ιδεώδες όλων εν γένει των οθωμανών εβραίων, και της Θεσσαλονίκης, του λίκνου της ελευθερίας, ειδικότερα, είναι να διασφαλίσουμε την ευτυχία και την πρόοδο της ιερής πατρίδας μας. Είμαστε όλοι έτοιμοι να θυσιάσουμε γι' αυτά τη ζωή μας...

Κανένας εβραίος δεν υιοθέτησε –ούτε στο παρελθόν, ούτε στο παρόν, ούτε πρόκειται να υιοθετήσει στο μέλλον– καμία από τις αρχές του σιωνισμού, οι οποίες είναι ασήμαντες. Είναι προφανές και γνωστό σε όλους πως αυτή η ιδέα... όχι μόνο δεν κάνει καλό στη χώρα, αλλά προξενεί και τριβές ανάμεσα στους οθωμανούς και μπορεί να προκαλέσει κάποιο κίνημα αντίδρασης. Δεν υπάρχει αμφιβολία περί αυτού. Γι' αυτό λοιπόν

όλα τα μέλη της κοινότητάς μας... είναι έτοιμα να χύσουν το αίμα τους ώστε να διαψεύσουν αυτή την προπαγάνδα [ότι οι εβραίοι είναι σιωνιστές]. Η επιτροπή της πόλης μας και ο ηγέτης μας, ο οποίος συγκάλεσε αυτή τη συνεδρίαση, αποφάσισαν ομοφώνως να προσφέρουν στην Εξοχότητά σας αυτές τις διαβεβαιώσεις.³⁶

Καθώς οι βαλκανικοί πόλεμοι πρόβαλαν απειλητικοί, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης κράτησαν την υπόσχεσή τους. «Ορκιζόμαστε [την αφοσίωσή μας] στα πενήντα εκατομμύρια οθωμανούς συμπατριώτες μας», διακήρυξε ο ηγέτης της κοινότητας Εμανουέλ Καραάσο σε μια τεράστια συγκέντρωση στην Πλατεία Ελευθερίας.³⁷ Αλλά, όπως και πριν, οι δημόσιες αυτές διακηρύξεις υποστήριξης των οθωμανών δεν πέρασαν απαρατήρητες στην Ελλάδα, καθώς άρχισε να επαναλαμβάνεται η γνωστή κατηγορία ότι οι εβραίοι δεν ήταν αφοσιωμένοι στη χώρα. Όπως στην Πελοπόννησο το 1821, στη Θεσσαλία το 1897 και στην Ήπειρο το 1913, έλληνες και οθωμανοί εβραίοι εγκλωβίστηκαν ανάμεσα στο να είναι τούρκοι ή έλληνες.³⁸

Η αλήθεια είναι πως οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν είχαν λόγους να είναι σιωνιστές, ιδιαίτερα σε μια εποχή που το μόνο που τους απειλούσε ήταν το εντεινόμενο ελληνικό κίνημα για την «απελευθέρωση» της Μακεδονίας. Καθώς η Παγκόσμια Σιωνιστική Οργάνωση ίδρυε τις πρώτες τοπικές οργανώσεις στα οθωμανικά εδάφη, οι βαλκανικοί πόλεμοι βρίσκονταν επί θύραις. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης ανησυχούσαν όλο και πιο πολύ για τις δυσμενείς επιπτώσεις των επαπειλούμενων πολιτικών αλλαγών και θεωρούσαν πως για να τις αντιμετωπίσουν οι εβραίοι δεν θα έπρεπε να φύγουν από την περιοχή, αλλά το αντίθετο: αν μπορούσαν να μεταφερθούν στη Μακεδονία όσο το δυνατόν περισσότεροι εβραίοι και μουσουλμάνοι, τόσο πιο δύσκολο θα ήταν για την Ελλάδα (και τη Βουλγαρία) να δικαιολογήσουν τις εδαφικές διεκδικήσεις τους. Η Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο (ΕΕΠ), η οποία ζητούσε την επαναφορά του συντάγματος του 1876, οργισμένη με την απώλεια μεγάλου μέρους των Βαλκανίων από τους οθωμανούς, την επιτεινόμενη παρέμβαση των ευρωπαίων στην περιοχή και την ακλόνητη οθωμανική πολιτική ελίτ, στις αρχές του εικοστού αιώνα ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη ένα από τα προπύργιά της. Το 1908, η ΕΕΠ της Θεσσαλονίκης πέτυχε τον στόχο της: ο

σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ εκθρονίστηκε και εξορίστηκε στη Θεσσαλονίκη. Ανάμεσα στις πολλές προσπάθειες να αντισταθμίσει την απώλεια της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια, η ΕΕΠ υποστήριζε τη μετεγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων βόσνιων μουσουλμάνων στην περιοχή (οι πρώτες οικογένειες έφτασαν στα τέλη του 1910), και παρακινούσαν τους εβραίους των Βαλκανίων να τους ακολουθήσουν και αυτοί.³⁹ Σε ένα πολιτικό περιβάλλον το οποίο έδινε έμφαση στην κεντρική σημασία των εβραίων για την οθωμανική ισχύ της περιοχής, ο πολιτικός σιωνισμός δεν ήταν σοβαρός αντίπαλος. Παρά την πρόσκαιρη επιτυχία της, η ΕΕΠ κατάφερε να κάνει πολλούς οθωμανούς εβραίους να υιοθετήσουν σαφή φιλο-οθωμανική στάση. Ενώ τα άλλα εθνικιστικά κινήματα με τα επιθετικά εθνοποιητικά προγράμματά τους φαίνονταν να αποκλείουν τους εβραίους, ο ασαφής οθωμανισμός της ΕΕΠ άφηνε και γι' αυτούς χώρο. Ενώ η υποστήριξη προς την ΕΕΠ εκ μέρους κάποιων ομάδων αντικαταστάθηκε από πιο επαναστατικές ιδεολογίες, ανάμεσα στους εβραίους η υποστήριξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυξανόταν. Σταδιακά, η Θεσσαλονίκη έγινε η γεωγραφική και ιδεολογική εμπροσθογραμμή των οθωμανών στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας – ένας παράγοντας την επίδραση του οποίου στον εβραϊκό πολιτικό προσανατολισμό της περιόδου δεν μπορούμε να υποτιμήσουμε.

Η χλιαρή υποδοχή του πολιτικού σιωνισμού στη Θεσσαλονίκη οφειλόταν και σε άλλους παράγοντες, πολλοί από τους οποίους είχαν βαθιές ρίζες στην ιστορία της πόλης, αλλά και στην ισχυρή συλλογική ανάμνηση της εβραϊκής κοινότητας που αφορούσε τους διωγμούς των σεφαραδιτών και το καταφύγιο που τους πρόσφεραν οι οθωμανοί. Τα μακραίωνα προνόμια της θεσσαλονικιώτικης κοινότητας, η μακρόχρονη εμπειρία της ως πλειοψηφούσας θρησκευτικής ομάδας της πόλης και η μεγάλη οικονομική και πολιτισμική επιτυχία, όλα συνέβαλαν στην αίσθηση πως η Θεσσαλονίκη, παρά τα προβλήματα, ήταν η πατρίδα τους. Εβραίοι ηγέτες από άλλα μέρη εντυπωσιάζονταν από την αφοσίωσή τους στον τόπο. Η διάσημη επίσκεψη του Θεόδωρου Χερτζλ στην Αθήνα το 1898 έδωσε την ευκαιρία σε μερικούς ηγέτες της θεσσαλονικιώτικης κοινότητας να συναντηθούν με τον ιδρυτή του σιωνισμού, αλλά το κίνημα δεν έγινε περισσότερο δημοφιλές.⁴⁰

Όταν επισκέφτηκε την πόλη ο Νταβίντ Μπεν Γκουριόν, ο εμφανής αντι-σιωνισμός της τον άφησε αμήχανο. Πραγματικά, ήταν αδύνατο να αναγνωρίσει τους εβραίους της και ξαφνιάστηκε από την πεζότητα τους και από το θέαμα της Θεσσαλονίκης, αποκαλώντας την «εβραϊκή εργατούπολη, η μοναδική στον κόσμο».⁴¹

Η κεντρική σημασία της Θεσσαλονίκης για την ταυτότητα των εβραίων της αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι από τον δέκατο έκτο αιώνα, η ίδια η πόλη θεωρείτο ένα είδος «Σιών», μια γη της επαγγελίας για τους πρόσφυγες, η «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων».⁴² Περισσότερο από τρεις αιώνες αργότερα, μετά το Ολοκαύτωμα, τα απομεινάρια της εβραϊκής της κοινότητας ακόμα τη θυμούνταν με αυτό το όνομα. Σε σύγκριση με την αληθινή Ιερουσαλήμ – μια οικονομικά υπανάπτυκτη, απόμακρη οθωμανική πόλη με άραβες μουσουλμάνους κατοίκους – η Θεσσαλονίκη ήταν παράδεισος. Όπως έλεγαν μερικοί, «Τι είναι αυτή η Παλαιστίνη που μας λέτε; Εδώ είναι η Παλαιστίνη.»⁴³ Αυτή η ισχυρή σχέση με τον τόπο, πάνω απ' όλα, ήταν το συναίσθημα που κυρίως ευθυνόταν για την έλλειψη ενδιαφέροντος των εβραίων της Θεσσαλονίκης για κινήματα που ίσως τους έφερναν μακριά από την πόλη τους. Το να είσαι θεσσαλονικιός εβραίος δεν ήταν απλά να είσαι εβραίος – ήταν να είσαι θεσσαλονικιός.

Αλλά ο σιωνισμός δεν ήταν ούτε το πρώτο διεθνικό εβραϊκό κίνημα που ρίζωσε στα Βαλκάνια, ούτε το πιο επιτυχημένο. Πολύ μεγαλύτερη απήχηση είχε η Alliance Israélite Universelle (Παγκόσμιος Ισραηλιτικός Σύνδεσμος), που ιδρύθηκε στη Γαλλία το 1860 από τον Αδόλφο Κρεμιέ, που ήταν γνωστός ως φανατικός υπέρμαχος της Επανάστασης του 1848. Ο σύνδεσμος ιδρύθηκε εν μέρει ως απάντηση στο διαβόητο συμβάν της Δαμασκού το 1840, ενός από τους πιο γνωστούς «λιβέλου αίματος» του δέκατου ένατου αιώνα, και τα σχολεία του είχαν στόχο τη διάδοση της ισότητας των εβραίων μέσω της εκπαίδευσης και την ενσωμάτωσή τους στην ευρύτερη κοινωνία. Μέχρις ενός σημείου αυτό καθιστούσε αναγκαία την εκκοσμίκευση. Σχολεία της Alliance στα Βαλκάνια, όπως και αλλού, δημιούργησαν μια νέα γενιά ημι-εκκοσμιευμένων, γαλλόφωνων (και συχνά γαλλόφιλων) νέων. Πολλοί ήλπιζαν να πάνε στη δύση για να εργαστούν. Για πρώτη φορά εδώ και αιώνες, μέλη της θεσσαλονικιώτικης, κλειστής

έως τότε, σεφαραδικής κοινότητας έβλεπαν τον έξω κόσμο ως τόπο μελλοντικών ευκαιριών. Φωτογραφίες της εποχής δείχνουν ότι αυτή η νέα γενιά άρχισε να αποβάλλει τα παραδοσιακά γνωρίσματα των μελών της κοινότητας. Αντικατέστησαν τα ρούχα των πατεράδων τους με άλλα δυτικού τύπου, χαλάρωσαν τη σχέση τους με τη θρησκεία και συγχρωτίζονταν με μη εβραίους γείτονες. Καφενεία και κινηματοθέατρα άρχισαν να ξεπηδούν στην παραλία της Θεσσαλονίκης για να εξυπηρετήσουν τις παρέες της ημι-εξευρωπαϊσμένης εβραϊκής αστικής τάξης.⁴⁴

Ανάμεσα στις αρχές της δεκαετίας του 1860 και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο σύνδεσμος οργάνωσε ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό δίκτυο σε ολόκληρη την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τον Λεβάντε· το 1873 ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη το πρώτο από τα εννέα συνολικά σχολεία του συνδέσμου που απέκτησε η πόλη.⁴⁵ Ο σύλλογος αποφοίτων του (Σύλλογος αποφοίτων ΠΣ), ο οποίος ιδρύθηκε το 1897, εξελίχθηκε ατύπως στην κύρια αντίπαλη οργάνωση της σιωνιστικής Καντίμα, αν και υπήρχαν γόνιμες επαφές και μεταξύ τους.

Το ότι ο σύνδεσμος είχε πολλές και ανάμεικτες επιδράσεις στους εβραίους της περιοχής αποδεικνύεται από τις διάφορες διεθνείς δημοσιεύσεις οι οποίες σχολίαζαν τις δραστηριότητές του. Η *African Times and Oriental Review*, μια εφημερίδα ιδιοκτησίας του αφρο-αιγυπτίου Ντουσέ Μοχάμεντ η οποία εκδιδόταν στο Λονδίνο με καταστατικό στόχο τη διεκδίκηση των μειονοτικών δικαιωμάτων από το καταπιεστικό ευρωπαϊκό κατεστημένο, θρηνούσε για τις φιλοβασιλικές, κοσμικές τάσεις και τον έντονο αστικό προσανατολισμό της Alliance. Ένα κύριο άρθρο του 1912 συλλαμβάνει αρκετά καλά τις διαμάχες στο εσωτερικό του ιουδαϊσμού για τις δραστηριότητές του:

Παρ' όλο που ο Ισραηλιτικός Σύνδεσμος έχει κάνει μεγάλο καλό φέρνοντας το φως στα σκοτεινά μέρη της [οθωμανικής] ανατολής –και η εκπαίδευση που παρέχουν τα σχολεία του είναι όντως εξαιρετική– είναι αναγκαίο να επανορθώσει πολλά πράγματα. Αποδυναμώνοντας την υπακοή την οποία οι ομόθησκοί τους οφείλουν στην πατρογονική τους πίστη, ο Σύνδεσμος, με το κακό παράδειγμα που δίνει τόσο στην πατρίδα όσο και στο εξωτερικό, όχι μόνο επισύρει την κατακραυγή του πιο ορθόδοξου τμήματος της εβραϊκής κοινότητας, αλλά είναι και ένοχος για τη δημιουργία

για ενός τύπου απόμου το οποίο είναι τερατωδώς υλιστής και ούτε καλός εβραίος ούτε καλός πατριώτης.⁴⁶

Ο σύνδεσμος δημιούργησε ένα νέο τύπο εκκοσμηκευμένων, δυτικοποιημένων εβραίων οι οποίοι μέχρις ενός βαθμού απέστρεφαν το βλέμμα τους από τις παραδόσεις. Ήταν η πρώτη γενιά αποφοίτων του η οποία αντιμετώπισε την προοπτική της πολιτικής αλλαγής στη Θεσσαλονίκη και, μέχρι ενός σημείου, ήταν ο σύνδεσμος που βοήθησε να ομαλοποιηθεί η μετάβαση, καθώς οι απόφοιτοί του ήταν πιο πιθανό να έβρισκαν τις νέες συνθήκες λιγότερο ενοχλητικές από τους φίλους της παράδοσης.

Αυτή τη φορά, όμως, οι κοινωνικές συνθήκες ήταν ώριμες για αλλαγή. Η επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 είχε φέρει μαζί της τη γλώσσα των πολιτικών ελευθεριών, και ο σιωνισμός, μετά την πρώτη του, σχετικώς αποτυχημένη εμφάνιση στη Θεσσαλονίκη, έχει κερδίσει κάποιο έδαφος. Οι Μπενέ Ζιόν και Μπενότ Ζιόν (Οι γιοι και οι κόρες της Σιών), ιδρύθηκαν μετά την επίσκεψη του σιωνιστή ηγέτη Ζεέβ Γιαμποτίνσκυ στην πόλη το 1908 και ήταν οργανώσεις με διάρακεια και με άμεση επιτυχία· ο νέος αρχιραβίνος Γιαακόβ Μέιρ ο οποίος διορίστηκε το 1907, ήταν δυναμικός υπέρμαχος του σιωνισμού.⁴⁷ Αναπτύχθηκαν όμως και άλλες μορφές πολιτικής δράσης. Οι εβραίοι οργανώθηκαν εναντίον των αντισημιτικών εκστρατειών του ελληνικού Τύπου. Πολλά μέλη της εργατικής τάξης είχαν οργανωθεί στη Σοσιαλιστική Ομοσπονδία (Φεντερασιόν). Ο δημοφιλής αθλητικός σύλλογος Μακάμπι, ο οποίος επίσης ιδρύθηκε το 1908, με τα χρόνια είχε αποκτήσει εκατοντάδες μέλη.⁴⁸

Από τον Βενιζέλο στους βαλκανικούς πολέμους

Η αναδιτύπωση της έννοιας του εβραίου έγινε πιο επιτακτική καθώς η Ελλάδα ανέκαμψε με εκπληκτική ζωτικότητα από την ήττα του 1897, κερδίζοντας στο μεταξύ έναν νέο πολιτικό αστέρα: τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος απέκτησε τεράστια δημοτικότητα στην Ελλάδα και έγινε δεκτός από την Ευρώπη με σεβασμό και θαυμασμό

άνευ προηγουμένου για έλληνα πολιτικό από την εποχή του Ιωάννη Καποδίστρια. Κρητικός πολιτικός, φλογερός και δραστήριος υπέρμαχος της ένωσης, ο Βενιζέλος πρωταγωνιστούσε στα πολιτικά πράγματα της Κρήτης μετά την αυτονομία της ως μέρος των μεταπολεμικών διακανονισμών του 1897. Το 1905 παραιτήθηκε και ξεκίνησε την επανάσταση του Θερίσου με την οποία ανακήρυξε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ο πρίγκιπας Γεώργιος, στρυμωγμένος ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις οι οποίες δεν επιθυμούσαν μια γρήγορη ένωση, και τον Βενιζέλο, αναγκάστηκε να παραιτηθεί.⁴⁹ Τα δύο στοιχεία που κληροδότησε η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία ήταν η μακροχρόνια και αμοιβαία εχθρότητα βενιζελικών και φιλοβασιλικών, και μια ακλόνητη τάση για περαιτέρω εδαφικές επεκτάσεις. Το κόμμα του Βενιζέλου, το Κόμμα των Φιλελευθέρων, θα κυριαρχούσε στην ελληνική πολιτική σκηνή για πάνω από δύο δεκαετίες.

Η περίοδος μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο ήταν ιδιαίτερα τεταμένη στην Ελλάδα. Μέσα σε δώδεκα χρόνια, από το 1897 μέχρι το κίνημα στο Γουδί το 1909, το οποίο έφερε τον Βενιζέλο στην εξουσία, τα δύο κύρια πολιτικά κόμματα είχαν ουσιαστικά καταρρεύσει.⁵⁰ Επανειλημμένα ξεσπούσαν ταραχές στις πόλεις (ιδιαίτερα το 1901 και το 1902).⁵¹ Η μοναρχία είχε περιθωριοποιηθεί και οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες έπαψαν να λειτουργούν.⁵² Μέσα σε αυτή την αναταραχή, η μόνη πολιτική που παρέμενε σταθερή ήταν η «απελευθέρωση» της Μακεδονίας. Η πολιτική ατζέντα του Βενιζέλου είχε δύο σκέλη: να προστατέψει τους εκτός συνόρων Έλληνες από τις ανθελληνικές προσπάθειες των Νεότουρκων και να εξελληνίσει τις εντός συνόρων περιοχές οι οποίες είχαν μεγάλους μειονοτικούς πληθυσμούς.⁵³ Και οι δύο στόχοι, με διαφορετικό τρόπο, είχαν ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες για τις εβραϊκές κοινότητες της περιοχής.

Καθώς ο αγώνας για τη Μακεδονία εντεινόταν, η Ελλάδα προετοιμαζόταν εκσυγχρονίζοντας τον στρατό της. Ο μακροχρόνιος ανταρτοπόλεμος στην περιοχή συνεχιζόταν, όπως και οι μηχανοραφίες ανάμεσα στη βουλγαρική και την ελληνική ορθόδοξη εκκλησία. Το 1912 ξέσπασαν οι βαλκανικοί πόλεμοι. Παραδόξως, η Ελλάδα στην αρχή συμμαχισε με τη Βουλγαρία, τη Σερβία και το Μαυροβούνιο εναντίον των οθωμανών. Προς μεγάλη έκπληξη της Ρωσίας και της

δύσης, τα συμμαχικά στρατεύματα συνέτριψαν την Τουρκία. Αλλά ο πόλεμος πολύ σύντομα μετατράπηκε σε ανταγωνισμό ανάμεσα στους πρώην συμμάχους οι οποίοι έσπευσαν να επιτεθούν ο ένας στον άλλον για να καταλάβουν τις περιοχές που εγκατέλειψαν οι ηττημένοι οθωμανοί. Τον Οκτώβριο του 1912, η Ελλάδα νίκησε τη Βουλγαρία. Η μορφωμένη, αστική ελίτ των εβραίων της Θεσσαλονίκης βρέθηκε ξαφνικά υπό ελληνική κυριαρχία, να εξουσιάζεται από «την πολιτική ελίτ μιας χριστιανικής αγροτικής κοινωνίας.»⁵⁴

Από την ελληνική σκοπιά, η κατάληψη της πόλης είχε και θρησκευτική χροιά: έπεσε την ημέρα του πολιούχου της αγίου Δημητρίου. Η «απελευθέρωση» της Θεσσαλονίκης, όπως και ο ελληνικός πόλεμος για την ανεξαρτησία ενενήντα χρόνια νωρίτερα (25η Μαρτίου, ημέρα του Ευαγγελισμού), συνέπιπτε με ένα χριστιανικό μύθο, μια τελεολογική αντίληψη των ελληνορθόδοξων, σύμφωνα με την οποία ο άγιος Δημήτριος, προστάτης της πόλης, θα απελευθέρωνε προσωπικά τους Έλληνες χριστιανούς από τον τουρκικό ζυγό. Η επέτειος της κατάληψης της πόλης είναι γεγονός με εθνικιστική, πολιτική και θρησκευτική σημασία. Η χρονική σύμπτωση της απελευθέρωσης, και η σύνδεση της σύγχρονης ιστορίας με την ελληνορθόδοξη παράδοση, δεν έφερε απλά τη Θεσσαλονίκη από τα οθωμανικά εδάφη στα ελληνικά. Έγραψε ξανά το εβραϊκό παρελθόν της πόλης. Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης επεξέτεινε τα ελληνικά σύνορα, αλλά σε συμβολικό επίπεδο υπογράμμισε και το χριστιανικό υπόβαθρο του ελληνικού εθνικισμού. Η κατάληψη ήταν μια χριστιανική κατάληψη, η δικαίωση του αγίου Δημητρίου και οι θρησκευτικο-αποκαλυπτικοί υπαινιγμοί της ένα προμήνυμα του μελλοντικού εκχριστιανισμού του πληθυσμού της.

Η απόκτηση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα την κατέστησε, εν μία νυκτί, τη μεγαλύτερη εβραϊκή πόλη της Ευρώπης, πάντα ως προς το ποσοστό του πληθυσμού. Και κατέστησε τους εβραίους της Θεσσαλονίκης κύριο στόχο και εμπόδιο για την ελληνικοποίηση της περιοχής. Οι τρεις σύντομες δεκαετίες ανάμεσα στους βαλκανικούς πολέμους και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν το απόγειο της ιστορίας του ελληνικού εβραϊσμού. Αλλά ήταν επίσης και οι πιο ταραγμένες δεκαετίες στην ιστορία μιας κοινότητας –αυτής της Θεσ-

σαλονίκης– η οποία, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη, κατέληξε συνώνυμη με την κατηγορία των ελλήνων εβραίων. Η ιστορία του εξελληνισμού της Θεσσαλονίκης είναι αναμφίβολα το τελευταίο κεφάλαιο της ταραχώδους μετάβασης της Ελλάδας από αυτοκρατορικό έδαφος σε ανεξάρτητο έθνος – το οποίο μάλιστα συνέχισε να υπάρχει και μετά το τέλος της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ: Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1912-23

Ο τερματισμός κάθε επίσημης αναγνώρισης της εβραϊκής κοινότητας και του δικαιώματος να ρυθμίζουν οι ίδιοι οι εβραίοι τις εσωτερικές τους υποθέσεις, ειδικότερα όσον αφορά το «*état civil*» των ατόμων, η επιβολή της ελληνικής, μιας ξένης και άγνωστης γλώσσας, στην οποία έπρεπε να τηρούνται όλα τα βιβλία και τα μητρώα και τέτοιου είδους μέτρα, όλα συνέβαλαν ώστε να κάνουν τους εβραίους (και όχι μόνο αυτούς) να αποζητούν την επιστροφή των τούρκων· ή, ακόμα καλύτερα, τη δημιουργία μιας αυτόνομης Μακεδονίας υπό την προστασία της «Ευρώπης» ή κάποιας ευρωπαϊκής δύναμης.¹

Το 1912, η Θεσσαλονίκη ξεπερνούσε κατά πολύ αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε πολυπολιτισμική πόλη. Χωρίς επίσημη γλώσσα, σχεδόν ο μισός πληθυσμός των 160.000 κατοίκων της αποτελείτο από εβραίους σεφαραδίτες, με τους υπόλοιπους μισούς να μοιράζονται ανάμεσα σε ορθόδοξους χριστιανούς, μουσουλμάνους, ντονμέδες (εξισλαμισμένους εβραίους), αρμένιους, σλάβους, ρομά και ξένους πολίτες.² Η διπλή υπηκοότητα ήταν πολύ διαδεδομένη, με σχεδόν το ένα τέταρτο των κατοίκων της πόλης να διεκδικούν το νομικό καθεστώς των υπηκόων δύο τουλάχιστον κρατών. Όπως έγραφε ένας δυτικός επισκέπτης το 1918:

Φανταστείτε μια πόλη όπου οι καθημερινές γλώσσες που ακούγονται είναι τα παλιά ισπανικά, πολύ αλλοιωμένα, τα ελληνικά, τουρκικά, ιταλικά, βουλγαρικά, σερβικά, ρουμανικά και γαλλικά· όπου όλοι έχουν αλλάξει την υπηκοότητά τους τουλάχιστον μία φορά τα τελευταία πέντε χρόνια

–από τουρκική σε ελληνική– και όπου πριν απ' αυτό αρκετές χιλιάδες άνθρωποι διεκδικούσαν ένα σωρό ευρωπαϊκές εθνικότητες... (όπου ένας αδελφός στην ίδια οικογένεια ήταν «γάλλος», ο άλλος «άγγλος», ο άλλος «ιταλός»), και πιθανώς χωρίς κανέναν τους να μη μπορεί να πει ούτε μια πρόταση στη γλώσσα της εθνικότητας που διεκδικούσε.³

Αλλά ενώ τέτοιου είδους σύγχυση κατηγοριών δεν ήταν ασύμβατη υπό την οθωμανική διοίκηση, ήταν άνευ νοήματος μέσα στα πλαίσια ενός νέου, εθνικώς ομογενούς έθνους- κράτους. Η εβραϊκή ηγεσία της Θεσσαλονίκης αναγνώριζε, όπως το έθεσε ο πρόεδρος του Εβραϊκού Συμβουλίου των Αντιπροσώπων, πως «πολλά μέλη της εβραϊκής φυλής και θρησκείας αντιμετώπισαν την ανάγκη να μεταθέσουν την πίστη τους από το ένα κράτος στο άλλο». Αυτό από μόνο του δεν ήταν πρόβλημα. Το αιτούμενο ήταν αν η μετάβαση αυτή θα «επέφερε περιορισμό των δικαιωμάτων και των προνομίων τους ως ελεύθερων πολιτών», και εάν η ελληνική κυβέρνηση θα ήταν πρόθυμη να υποστηρίξει «την αρχή της θρησκευτικής ισότητας και ελευθερίας».⁴ Από την αρχή, έγινε αντιληπτό πως η μετάβαση στην ελληνική διοίκηση ήταν πιθανό να τοποθετούσε τους έλληνες ορθόδοξους χριστιανούς πάνω από τα μέλη των άλλων εθνικών ομάδων. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης, από μακρού οι *de facto*, αν όχι κυριολεκτικά, ηγέτες της πόλης, θα έχαναν πολλά. Ενώ για αιώνες «ουσιαστικά αυτοδιοικούσαν σύμφωνα με τα δικά τους ήθη και έθιμα», και «χωρίς να απαιτούν απ' αυτούς... κανενός είδους αφομοίωση», τώρα θα συνέβαινε το αντίθετο.⁵

Σιών στα Βαλκάνια;

Με την άφιξη των ελληνικών στρατευμάτων, μια αίσθηση απελπισίας πλημμύρισε τους εβραίους της πόλης. Όπως σχολίαζε με χιούμορ ένας παρατηρητής, «Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης βλέπει τη διαιώνιση του ελληνικού καθεστώτος με απόλυτη απουσία ενθουσιασμού, αν όχι με σοβαρή ανησυχία».⁶

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι εβραίοι έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αντισταθούν στους έλληνες. Εκπρόσωποι της κοινότητας είχαν δηλώσει στον Καμίλ Πασά, τον οθωμανό διοικητή, πως οι εβραϊκές

τράπεζες της Θεσσαλονίκης θα παρείχαν γενναιόδωρη οικονομική βοήθεια στους τούρκους αν συνέχιζαν τον πόλεμο εναντίον της βαλκανικής συμμαχίας.⁷ Από τη στιγμή που ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την πόλη το 1912, οι σεφαραδίτες έγιναν μέρος της διεκδικητικής των μεγάλων δυνάμεων, της Ελλάδας και της Βουλγαρίας για να αποφασίσουν το τελικό καθεστώς της. Ακόμα και μετά την άφιξη του ελληνικού στρατού, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης θεωρούσαν αδιανόητο να γίνει η πόλη ελληνική. Βιαστικά, έγινε η πρόταση να τεθεί η πόλη υπό διεθνή διοίκηση.

Η μυστική αλληλογραφία ανάμεσα στην εβραϊκή ηγεσία της Θεσσαλονίκης και διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις παρουσιάζει τη θέση της πλειοψηφίας των εβραίων της πόλης. Στις 15 Δεκεμβρίου 1912, ο Νταβίντ Φλορεντίν, εκδότης της *El avenir* και αντιπρόεδρος της Μακάμπι, έστειλε μια «άκρως απόρρητη» επιστολή στην Επιτροπή Σιωνιστικής Οργάνωσης στο Βερολίνο. «Την ώρα αυτή, που οι Μεγάλες Δυνάμεις απεργάζονται ακόμα μια φορά τη διαίρεση των Βαλκανίων, υπάρχει μεγάλη ανάγκη να προειδοποιήσουμε τις εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης για τους κινδύνους που αυτό παρουσιάζει για τη σημαντική κοινότητα της Θεσσαλονίκης.» Αν οι έλληνες αποκτούσαν την πόλη, «το λιμάνι, το οποίο λειτουργούσε ως πύλη για ολόκληρη την περιοχή, θα αποκοπεί από τα περιβάλλοντα εδάφη». Η Θεσσαλονίκη θα έχανε την οικονομική της ζωτικότητα. «Δεν μπορούμε να βρούμε καμία λογική αιτία για ανάπτυξη του δημόσιου πλούτου. Όλες οι προσπάθειες της κυβέρνησης θα έχουν χωρίς αμφιβολία μία κατεύθυνση: την ελληνοποίηση της πόλης.» Ο Φλορεντίν πρόβλεπε με θλίψη πως «η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα σημαίνει το τέλος της οικονομικής ευμάρειας για τους εβραίους της πόλης. Οποιαδήποτε άλλη λύση θα είναι καλύτερη για τη Θεσσαλονίκη». Το να είναι κομμάτι της Βουλγαρίας ή μιας ελεύθερης Μακεδονίας ήταν προτιμητέο από την ένωση με την Ελλάδα. Αλλά το καλύτερο απ' όλα θα ήταν η απόλυτη ανεξαρτησία.

Η διεθνής Θεσσαλονίκη, όπως η Ταγγέρη ή η Νταλιέν στη Μαντζουρία, θα χτιστεί πάνω στην οικονομική ευμάρεια, με την ενθάρρυνση πολλών κρατών, διότι θα πάψει να είναι η αρένα για ατέλειωτες διαμάχες και συνωμοσίες. Υπάρχουν πιθανότητες να συνεχίσει να είναι μια διέξοδος για

τα περισσότερα βαλκανικά κράτη. Η διεθνοποίηση θα είναι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η καλύτερη λύση για εμάς, τους εβραίους.»⁸

Το σχέδιο να διεθνοποιηθεί η Θεσσαλονίκη, παρότι δημοφιλές ανάμεσα στους εβραίους της περιοχής, απορρίφθηκε από τις διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις, οι οποίες υποστήριζαν ότι η επιτυχία του θα υπέσκαπτε τον σιωνισμό. Άλλοι θρησκευτικοί σχηματισμοί στην πόλη, ειδικά η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία και οι ντονμέδες –οι οποίοι έγραψαν από κοινού στον Βενιζέλο εκφράζοντας την υποστήριξή τους– συνηγορούσαν.⁹ Αλλά οι ηγέτες των εβραίων της Δύσης ισχυρίζονταν πως ο στόχος ενός εβραϊκού κράτους θα είχε καλύτερες προοπτικές αν απουσίαζε κάποιος ασφαλής τόπος καταφυγής για τους εβραίους. Αν η φημισμένη εβραϊκή Θεσσαλονίκη κέρδιζε την ανεξαρτησία και την αυτονομία της, το επιχείρημα πως οι εβραίοι χρειαζόνταν τη δική τους πατρίδα θα έχανε τον επείγοντα χαρακτήρα του και την πειστικότητά του.¹⁰ Λίγα χρόνια μετά την επιποίησή του, ο σιωνισμός είχε γίνει κιόλας ένα κίνημα το οποίο παραδόξως τόσο εξαρτιόταν όσο και ανταποκρινόταν στη δυστυχία των εβραίων. Μερικοί θεσσαλονικείς εβραίοι, στην πλειοψηφία τους ήδη εναντίον του σιωνισμού, εξέφραζαν την πικρία τους για τον ρόλο που έπαιξε το κίνημα σε αυτή την προτελευταία προσπάθεια να ελευθερώσουν την πόλη τους. Η Βουλγαρία ήταν επίσης αντίθετη στην ιδέα της διεθνοποίησης και απειλούσε με οικονομικό αποκλεισμό της Θεσσαλονίκης. Καθώς ένα από τα βασικά επιχειρήματα υπέρ του σχεδίου ήταν πως θα διατηρούσε τους δεσμούς της πόλης με την ευρύτερη περιοχή, η απειλή αυτή το καταδίκασε σε αποτυχία. Μακροπρόθεσμα, το σχέδιο κατέστρεψε τους εβραίους της Θεσσαλονίκης, η προσπάθεια των οποίων να αποδεσμευτούν από την Ελλάδα θεωρήθηκε από πολλούς έλληνες χριστιανούς ως ακόμα μια απόδειξη της προδοσίας των εβραίων.¹¹

Η αποτυχία του σχεδίου για διεθνοποίηση έδωσε τη θέση του σε ένα ενδιαφέρον, αν και βραχύβιο, σιωνιστικό υβρίδιο και κατέληξε σε μια σύντομη και ασυνήθιστη περίοδο ιδεολογικής ενότητας των εβραίων της Θεσσαλονίκης. Η εβραϊκή ηγεσία της πόλης –και οι σιωνιστές και οι υπέρ της αφομοίωσης– προέβαλαν ένα καινούργιο

σχέδιο: να δημιουργηθεί μια πολιτικά ουδέτερη ζώνη ασφαλείας, με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη, η οποία θα εξουδετέρωνε τις τριβές ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία καθώς προέβλεπε τη συλλογική κυριαρχία και των τριών κρατών.¹² Η έκφραση αυτή «τοπικού σιωνισμού» –η πρόταση για τη δημιουργία μιας εβραϊκής εθνικής πατρίδας, εκτός όμως της Παλαιστίνης– συνένωσε πολλές φατρίες της Θεσσαλονίκης, εβραίους και μη, και είχε τη σιωπηλή συναίνεση μερικών μελών της κυβέρνησης Βενιζέλου.¹³ Και πάλι, η Κεντρική Σιωνιστική Οργάνωση δίσταζε να παρέμβει υπέρ των θεσσαλονικέων ομοθρήσκων – καθόλου ασυνήθιστο. Η Ρένα Μόλχο συνοψίζει λακωνικά την κατάσταση, σχολιάζοντας «το παράδοξο να ζητάνε από την Κεντρική Σιωνιστική Οργάνωση να παρέμβει υπέρ των εβραίων της Θεσσαλονίκης και να τους βοηθήσει να μην είναι οι πρώτοι που θα μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, αλλά να παραμείνουν μια πόλη της διασποράς».¹⁴

Η πόλη έμεινε υπό την κατοχή των ελληνικών δυνάμεων από το 1912 μέχρι τον τελικό καθορισμό του καθεστώτος της δύο χρόνια αργότερα. Αν και ο Βενιζέλος για κάποιο διάστημα έδειχνε να αποδέχεται τις διάφορες προτάσεις για ανεξαρτησία της Θεσσαλονίκης, το έκανε πιθανώς διότι τις θεωρούσε ως σκαλοπάτια στο μονοπάτι που οδηγούσε στην απόκτηση της πόλης από την Ελλάδα· τουλάχιστον την κρατούσαν μακριά από τα χέρια της Βουλγαρίας. Αλλά στο μυαλό του δεν είχε καμία αμφιβολία πως η Θεσσαλονίκη ήταν δικαιωματικά ελληνική. Πριν από τον δεύτερο βαλκανικό πόλεμο είχε δηλώσει: «Η Θεσσαλονίκη ανήκει στην Ελλάδα ιστορικά και κατακτητικό δικαίωματι. Αυτό που μπορώ να σας πω είναι ότι η Ελλάδα είναι έτοιμη για οποιαδήποτε άλλη θυσία για τη διατήρηση της Βαλκανικής Συμμαχίας [του πρώτου βαλκανικού πολέμου]. Αλλά να παραδώσει τη Θεσσαλονίκη, –αυτό δεν θα γίνει ποτέ– ποτέ, ποτέ.»¹⁵

Η Μακεδονία, μια έντονα εθνικιστική εφημερίδα η οποία σύντομα έγινε το κύριο μέσον έκφρασης ακραίων αντισημιτικών απόψεων, έδωσε τον τόνο της νέας ελληνικής Θεσσαλονίκης με το εναρκτήριο τεύχος της στις 28 Οκτωβρίου 1912. Η πρώτη σελίδα ήταν καλυμμένη από την ελληνική σημαία και είχε υπέρτιτλο «Ζήτω η ελευθερία». Το *Εμπρός* και άλλες ελληνικές ημερήσιες εφημερίδες είχαν την ίδια πε-

ρίπου εμφάνιση.¹⁶ Αλλά για τους εβραίους της πόλης, η ελευθερία θα αποδεικνυόταν σχετική έννοια.

Με τους όρους της συνθήκης του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913), η Θεσσαλονίκη και οι πέριξ περιοχές έγιναν επισήμως εδάφη της ελληνικής επικράτειας. Ενώ η συμφωνία περιλάμβανε ειδικές προβλέψεις για τους κουτσόβλαχους κατοίκους της περιοχής, δεν γινόταν καμία μνεία για τους εβραίους.¹⁷ Αμέσως μετά, ο αρχιραβίνος της Θεσσαλονίκης ζήτησε ακρόαση από τον βασιλιά Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε ανέλθει στον θρόνο μετά τη δολοφονία του πατέρα του Γεωργίου τον Μάρτιο του 1913. Ο βασιλιάς γνώριζε καλά την οικονομική σημασία των νέων εβραίων υπηκόων του. Με αποπλιστική ειλικρίνεια, ο ραβίνος δήλωσε πως δεν ήθελε να κερδίσουν οι έλληνες. Αλλά εφ' όσον είχαν νικήσει, ήταν έτοιμος να υποσχεθεί την πίστη της κοινότητας στον βασιλέα της Ελλάδας:

Κάναμε ό,τι μπορούσαμε για να υποστηρίξουμε την τουρκική κυριαρχία στη Μακεδονία, και εμείς οι εβραίοι ήμαστε πρόθυμοι να θυσιάσουμε τη ζωή μας για να διατηρήσουμε αυτή την τουρκική κυριαρχία, αν ήταν δυνατόν. Πρέπει να αναφέρω με κάθε ειλικρίνεια πως αν αυτό δεν ήταν αδύνατον, θα είχα πάρει τα όπλα για να αποτρέψω τη μοίρα που έλαχε στους τούρκους. Τώρα έχουμε προσαρμοστεί στην πραγματικότητα που μας επέφερε η ελληνική διακυβέρνηση και κυριαρχία.¹⁸

Οι εβραίοι θα ήταν πιστοί στην Ελλάδα, δήλωσε με έμφαση. Η κοινότητα είχε πλήρη επίγνωση των ευθυνών της απέναντι στη νέα της κυβέρνηση. Ο Κωνσταντίνος από την πλευρά του τον διαβεβαίωσε για τη συνέχιση της οικονομικής διασφάλισης της εβραϊκής κοινότητας και την καλή πρόθεση της Ελλάδας απέναντι στους εβραίους. Ο ραβίνος μετέφερε τη συζήτηση στην κοινότητα, αλλά οι περισσότεροι παρέμεναν απαισιόδοξοι για τη νέα ελληνική τους ταυτότητα. Σε επικοινωνία που ακολούθησε, ο βασιλιάς διαβεβαίωσε πως οι εβραίοι της Ελλάδας δεν θα γίνονταν ποτέ στόχος λόγω της θρησκείας τους και πως ποτέ τα ελληνικά δικαστήρια δεν θα έκαναν δεκτές κατηγορίες για «αιματηρές τελετουργίες» εναντίον τους.¹⁹ Η προθυμία της Ελλάδας να δώσει διαβεβαιώσεις στους νέους εβραίους πολίτες της ήταν κυρίως αντίδραση στο γεγονός πως η Γερμανία, η Ισπανία και η Αυστρία,

τους είχαν όλες προσφέρει υπηκοότητα καθώς και «προστασία».²⁰ Οι έλληνες αγωνιούσαν να δείξουν στον κόσμο πως κανένας πολίτης της χώρας δεν χρειαζόταν εξωτερικές εγγυήσεις για την ασφάλειά του.²¹

Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης, στην πραγματικότητα, έλπιζαν πως το ελληνικό κράτος θα ήταν πρόθυμο να τους παραχωρήσει και πάλι πολλά από τα νομικά προνόμια που απολάμβαναν υπό την οθωμανική εξουσία. Συγκεκριμένα, η εβραϊκή κοινότητα ζητούσε την επίσημη κρατική αναγνώριση του μεγάλου ραβίνου και του Εβραϊκού Κοινοτικού Συμβουλίου· την επαναφορά του θρησκευτικού νόμου χαλάκα και των δικαστηρίων (μπετ ντιν) για την εκδίκαση υποθέσεων κληρονομιάς, γάμου, διαζυγίου και άλλων αστικών υποθέσεων· το δικαίωμα να επιβάλουν φορολογία στην εβραϊκή κοινότητα για τη λειτουργία εβραϊκών σχολείων και θεσμών· και το πιο σημαντικό, την αναλογική εκπροσώπηση στους ελληνικούς θεσμούς – στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης καθώς και στα δικαστήρια και την αστυνομία.²² Τα ίδια αιτήματα θα υποβάλλονταν στην κυβέρνηση και με το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, όταν οι παρατεταμένες εδαφικές διαπραγματεύσεις θεωρήθηκαν από τους εβραίους ως ευκαιρία να προσπαθήσουν να κερδίσουν ό,τι δεν κέρδισαν με το τέλος των βαλκανικών πολέμων. Το ζήτημα ήταν, βεβαίως, η προσπάθεια να διατηρήσουν την οθωμανική αυτοκρατορική κοινοτική νομοθεσία εντός των πλαισίων του ελληνικού έθνους-κράτους. Αυτό δυσχεραίνει το να αποφανθεί κάποιος κατά πόσον ευσταθούν οι πολλές κατηγορίες της εποχής εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης για συστηματικό, κρατικής προέλευσης «αντισημιτισμό»: ο αντιεβραϊσμός στη Θεσσαλονίκη μπορεί να «εμμηνευτεί» όχι απλώς με τη γλώσσα των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της ελευθερίας αλλά επίσης και με την αυτοκρατορική γλώσσα των προνομίων και της κοινοτικής αυτονομίας – όπως εν πολλοίς και στην περίπτωση της Κέρκυρας μετά την εκχώρηση των Ιονίων νήσων στη Βρετανία στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Η διαίωση της θρησκευτικής κατηγοριοποίησης με βάση το μιλέτ ήταν μια διαδικασία στην οποία μετείχαν εξίσου ορθόδοξοι χριστιανοί και έλληνες εβραίοι, αν και για τελείως διαφορετικούς λόγους.

Τη δεκαετία που ακολούθησε τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, η Θεσσαλονίκη θα υφίστατο περισσότερες μορφολογικές και πολιτιστι-

κές αλλαγές απ' όσες κατά τη διάρκεια των περασμένων αιώνων. Η εβραϊκή κοινότητα επηρεάστηκε ιδιαίτερος από τις εξωτερικές πιέσεις αλλά και εσωτερικά μετασχηματίστηκε εξ ολοκλήρου. Ο σιωνισμός, απορριπτός προηγουμένως από την πλειοψηφία, είχε μέτρια επιτυχία· ο σοσιαλισμός, μια εναλλακτική ιδεολογία που την είχαν προ πολλού υιοθετήσει οι εβραϊκές εργατικές τάξεις ενώθηκε με τον σιωνισμό· και η αφομοίωση, εν όψει της αυξανόμενης ελληνικής πολιτιστικής κυριαρχίας στη Μακεδονία, έπαψε να είναι μια ασαφής εναλλακτική θέση και έγινε αντιθέτως ζήτημα ευνομίας και αναγκαιότητας.

Η Ελλάδα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο

Κοιτάξτε και δείτε ποια ήταν η Ελλάδα που παραδώσατε στο Κόμμα των Φιλελευθέρων και ποια είναι η Ελλάδα που παραδίδει σε σας· προσέξτε μην την παραδώσετε στους διαδόχους σας μικρότερη.

Ο Βενιζέλος σε ομιλία του στο ελληνικό κοινοβούλιο, 28 Σεπτεμβρίου 1915.

Από την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου, διαμορφώθηκαν δύο διαφορετικές ελληνικές πολιτικές σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας. Και κάθε μια συνασπίστηκε γύρω από μια δημοφιλή πολιτική μορφή. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ υποστήριζε μια πολιτική ουδετερότητας, ενώ ο Βενιζέλος, αρχηγός των Φιλελευθέρων και πρωθυπουργός, τη συμμετοχή με το πλευρό της Αντάντ (συμμαχίας ευρωπαϊκών κρατών).²³ Η αντίθεσή τους οδήγησε τελικά σε συνταγματική κρίση και διαίρεσε βαθιά την ελληνική κοινωνία. Ο εθνικός διχασμός προκλήθηκε από την αδυναμία των Βενιζέλου και Κωνσταντίνου να έρθουν σε συμβιβασμό. Η διαμάχη τους καθόρισε την ελληνική πολιτική μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και αργότερα. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης θα έπρεπε να ζήσουν με τη νεοαποκτηθείσα ελληνικότητά τους μέσα στα πλαίσια ενός βαθιά διαιρεμένου έθνους. Αυτό που θα ήταν ένας μνημειώδης αγώνας ακόμα και με τις πιο ήμερες συνθήκες, αποδείχτηκε εντελώς αδύνατο στη διη του πολέμου.

Η ουδετερότητα του Κωνσταντίνου ήταν στην πραγματικότητα φιλο-γερμανική στάση· τον Μάιο του 1916, παρέδωσε σημαντικές θέσεις της Μακεδονίας στους γερμανούς και τους Βουλγάρους.²⁴ Οι σύμμαχοι της Αντάντ, ενοχλημένοι από το γεγονός αυτό το οποίο θεωρούσαν υποκρισία εκ μέρους του μονάρχη, έγιναν θερμοί υποστηρικτές του Βενιζέλου. Στο τέλος του πολέμου, ο υποκόμης Νόρθκλιφ περιέγραφε την περιφρόνηση της Αντάντ για την ελληνική μοναρχία: «Η Ελλάδα, ή για να ακριβολογούμε, ο βασιλιάς της Ελλάδας και η φιλο-γερμανική αυλή του... εξαπάτησαν και κορόιδεψαν τις κυβερνήσεις της Αντάντ... Ανέτρεψαν το ελληνικό σύνταγμα και φυλάκισαν ή οδήγησαν στην εξορία τους πολιτικούς που πραγματικά εκπροσωπούσαν τον ελληνικό λαό.»²⁵ Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος έβλεπε τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ως συνέχεια των βαλκανικών πολέμων· εάν δεν ελεγχόταν σύντομα η γερμανική ισχύς στα Βαλκάνια, οι έλληνες «[διέτρεχαν] τον κίνδυνο... να δουν τα μεγάλα επιτεύγματα που κατάφεραν με τους πολέμους του 1912 και 1913 να έχουν πολύ μικρή διάρκεια». Ο πόλεμος είχε έρθει πολύ σύντομα μετά την επέκταση της Ελλάδας στη Μακεδονία, υποστήριζε, «πριν η Ελλάδα βρει τον χρόνο να οργανώσει τις νέες της κτήσεις».²⁶ Η αποχή από τον πόλεμο ισοδυναμούσε με παράδοση των πρόσφατα αποκτηθέντων εδαφών. Η ευκαιρία που προσέφερε ο πόλεμος για μια προώθηση στη Μικρά Ασία βρισκόταν επίσης στη σκέψη του και ο Βενιζέλος θεωρούσε την υποστήριξη των Συμμάχων ως άμυνα εναντίον «της καταστροφής του υπόλοιπου ελληνικού γένους και του ξεριζωμού του ελληνισμού από την Τουρκία».²⁷ Εκφράζοντας την πεμπτουσία της Μεγάλης Ιδέας, ο Βενιζέλος εξήγησε πως ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος θα παρέσχε, επιτέλους, την ευκαιρία «να επιφέρει τη δημιουργία μιας μεγάλης και ισχυρής Ελλάδας, η οποία δεν θα αποτελεί μια επέκταση του κράτους μέσω κατακτήσεων, αλλά μια φυσική επιστροφή στα όρια εντός των οποίων ο ελληνισμός μεγαλουργεί από την προϊστορική εποχή».²⁸ Συμπερασματικά, η διένεξη βενιζελικών / φιλοβασιλικών προκάλεσε τέτοια ανείπωτη καταστροφή στην Ελλάδα, ώστε μέχρι τα μέσα του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου η Ελλάδα βρισκόταν στα πρόθυρα του εμφύλιου πολέμου.²⁹

Για τα ευρωπαϊκά στρατεύματα που είχαν σταλεί στα Βαλκάνια

για να πολεμήσουν, ήταν φανερό πως οι ηγέτες τους δεν γνώριζαν σε τι έμπλεκαν. Τα βρετανικά στρατεύματα έφτασαν στη Θεσσαλονίκη το 1915. Σύντομα ανακάλυψαν ότι η Μακεδονία, τόσο εδαφικά όσο και πολιτικά, αποτελούσε μια πρόκληση. Όπως έγραφε ένας παρατηρητής,

Οι περισσότεροι από εμάς... που φτάσαμε να γνωρίσουμε καλά τη Μακεδονία είμαστε πρόθυμοι να διακινδυνεύσουμε ένα στοίχημα: πως οι αρχές που μας έστειλαν εκεί πολύ λίγα γνώριζαν για το μέρος, δεν είχαν ιδέα πόσο καταστροφική θα μπορούσε να γίνει η ελονοσία για τα δυτικά στρατεύματα, και δεν τους περνούσε από το μυαλό πως η γη αυτή θα ρουφούσε τη ζωή των ανθρώπων όπως ο σπόγγος ρουφάει το νερό και δίνει τόσο λίγο σε αντάλλαγμα.³⁰

Μέχρι το τέλος του πολέμου, η διαμάχη των βενιζελικών με τους φιλοβασιλικούς επιλύθηκε, παρότι ασταθώς, υπέρ του Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος έγινε ο εκλεκτός των μεγάλων δυνάμεων και, παρ' όλο που το Κόμμα των Φιλελευθέρων και η μοναρχία παρέμειναν εχθροί, το όραμά του –με επίκεντρο τη Μεγάλη Ιδέα– επικράτησε. Η ελληνική πολιτική σκηνή όμως, ήταν διαιρεμένη όσο ποτέ στο παρελθόν. Οι κοινοβουλευτικές διαμάχες του 1917 σχετικά με τον πόλεμο, από τις πιο άγριες στην ελληνική ιστορία, έδωσαν τον τόνο για δεκαετίες.³¹ Οι παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων στις ελληνικές υποθέσεις επίσης συνεχίστηκαν, αδιαφορώντας για τις συνέπειες που προέκυψαν από τις εσωτερικές διαιρέσεις της περιοχής. Αλλά στο τέλος του πολέμου, ο ενθουσιασμός με τον οποίο είχε γίνει δεκτός ο Βενιζέλος από τη Δύση σύντομα θα έδινε τη θέση του στην αμφιβολία για την ικανότητα της Ελλάδας να λειτουργήσει ως κυρίαρχη δύναμη. Η αστάθεια που προξένησαν οι παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στην Ελλάδα θα δέσποζε σε όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα.

Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του πολέμου και η μεγάλη πυρκαγιά του 1917

Η άφιξη των συμμαχικών στρατευμάτων τον Οκτώβριο του 1915 στη

Θεσσαλονίκη ματαίωσε την απόπειρα της Γερμανίας να κερδίσει τον πλήρη έλεγχο της Βαλκανικής χερσονήσου, διατήρησε την ανεξαρτησία της Σερβίας και είχε στόχο να διασφαλίσει τη βρετανική κυριαρχία στην περιοχή – κρίσιμο ζήτημα, δεδομένου ότι, όπως το έθεσε ο επίσημος πολεμικός ανταποκριτής των συμμαχικών δυνάμεων στα Βαλκάνια, «Η Αίγυπτος και η διώρυγα του Σουέζ έχουν απολέσει μεγάλο μέρος της σημασίας τους ως πύλης προς την ανατολή τώρα που ο υπερ-βαλκανικός σιδηρόδρομος πηγαίνει κατευθείαν από το Βερολίνο στη Βαγδάτη».³²

Έτσι, το δράμα των βαλκανικών πολέμων ακολούθησε πολύ σύντομα η ακόμα μεγαλύτερη καταστροφή του Μεγάλου Πολέμου, ο οποίος έφερε τις συμμαχικές δυνάμεις στα σκαλοπάτια της Ελλάδας και υπογράμμισε τη θέση της Θεσσαλονίκης ως «πρακτικής εγγύησης των μεγάλων και ζωτικών συμφερόντων τα οποία είχαν οι Σύμμαχοι... στα Βαλκάνια».³³ Οι γερμανικοί βομβαρδισμοί προξένησαν απώλειες στα συμμαχικά στρατόπεδα αλλά και στον άμαχο πληθυσμό. Ένα αποφασιστικό σημείο καμπής επήλθε το 1917, με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία και τη δήλωσή του πως η Ελλάδα βρισκόταν πλέον στο πλευρό των Συμμάχων.

Οικονομικά, ο πόλεμος ήταν θείο δώρο για τους θεσσαλονικείς, αλλά φρενήρες και ανοργάνωτο. Ο πολεμικός ανταποκριτής των Συμμάχων έγραφε πως η παρουσία του στρατού ήταν «εξαιρετικά κερδοφόρα γι' αυτούς», προσθέτοντας πως «με τον όρο έλληνες, εννοώ και τον μεγάλο εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, ο οποίος έχει ελληνική εθνικότητα». Τον Ιούνιο του 1916 επιβλήθηκε στην πόλη στρατιωτικός νόμος, τον οποίο ακολούθησε το κίνημα της «Εθνικής Αμύνης», η άφιξη στελεχών της κυβέρνησης Βενιζέλου το φθινόπωρο και, ένα χρόνο αργότερα, η αποπομπή του Κωνσταντίνου. Κατά την εγκατάσταση της κυβέρνησης των αποστατών στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1916, ο Βενιζέλος περιέγραψε την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ως προσεγγίζουσα τον εμφύλιο πόλεμο: «Θεωρούμε την Ελλάδα», είπε, «ένα βασίλειο με δύο κυβερνήσεις στο εσωτερικό της, όπως οι χώρες που βρίσκονται σε εμφύλιο πόλεμο, παρ' όλο που ο εμφύλιος πόλεμος είναι η εξέλιξη που προσπαθούμε να αποφύγουμε».³⁴

Οι στρατιωτικές και πολιτικές εξελίξεις έφεραν επικερδείς δουλειές στη Θεσσαλονίκη. Η άφιξη των Συμμάχων ιδιαίτερα, «ήταν το είδος της ευκαιρίας για κέρδος που ο ντόπιος ελληνικός και ισραηλιτικός πληθυσμός δεν θα άφηναν με τίποτα να πάει χαμένη». Το τοπικό εμπόριο βρισκόταν σε διαρκή πτώση από το 1912, ως αποτέλεσμα των βαλκανικών πολέμων, μιας επιδημίας χολέρας και της γενικευμένης οικονομικής κρίσης. Σύμφωνα με κάποιες αναφορές, πάνω από πέντε χιλιάδες έμποροι είχαν χάσει τα πάντα. Ως απάντηση στην κρίση, η τουρκική κυβέρνηση είχε προσφέρει άσυλο στους πληγέντες εβραίους, περιλαμβάνοντας στην προσφορά και επταετή απαλλαγή από τους φόρους. Ως αποτέλεσμα, διακόσιοι περίπου εβραίοι μετακινήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.³⁵

Αλλά και οι εργατικές τάξεις υπέφεραν. Ο ανταγωνισμός για δουλειά στο λιμάνι ήταν άγριος. Ήδη από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα δεν έβρισκαν δουλειά όλοι όσοι ήθελαν να εργαστούν εκεί, και οι εβραίοι αχθοφόροι και οι υπόλοιποι λιμενεργάτες διαπληκτιζόνταν μεταξύ τους ποιος θα πάρει το πάνω χέρι. Όταν ο ζωγράφος Έντουαρντ Ληρ βρέθηκε εκεί τον Σεπτέμβριο του 1848, έμεινε άναυδος από την αποφασιστικότητά τους.

Οι ενθουσιώδεις ισραηλίτες [αχθοφόροι] έτρεξαν στο νερό και αρπάζοντας τα χέρια και τα πόδια μου, με έβγαλαν από τη βάρκα, με πέρασαν από μια στενή σανίδα με πολύ δυσάρεστο ζήλο... και τελικά όρμησαν επάνω στις αποσκευές μου και κάθε μια τη διεκδικούσαν δέκα και δώδεκα φρενιασμένοι παλικαράδες που τις τραβούσαν από δω και από κει... [Το] σκηνικό μετατράπηκε σε λίγα λεπτά σε αληθινή μάχη, και όλοι οι εργάτες άρχισαν να μανία να τραβάνε ο ένας τα μαλλιά του άλλου, να αρπάζουν τουρμπάνια και να σκίζουν τα ρούχα τους, μέχρι που οι αποσκευές ξεχάστηκαν και όλη η ομάδα βρέθηκε μπλεγμένη σε ένα φοβερό καβγά.³⁶

Όταν μετά το 1912 ο αριθμός και η δύναμη παρέμβασης των ελληνικών φορτοεκφορτωτών και λιμενεργατών αυξήθηκε, η ήδη ανταγωνιστική ατμόσφαιρα έγινε ανελέητη. «Όταν [έρχονταν] ελληνικά πλοία, τα οποία έφταναν καθημερινά στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης (και ο αριθμός των ελληνικών πλοίων αυξανόταν), οι πλοιοκτήτες ρωτούσαν αμέσως αν οι εργάτες [που έσπευδαν] ήταν έλληνες ή εβραίοι

και αρνούσαν να προσλάβουν εβραίους. Έτσι οι εβραίοι ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται μόνο με ευρωπαϊκά πλοία».³⁷ Σε απάντηση, ο Γιτζάκ Μπεν-Τζβι, ο μελλοντικός πρόεδρος του Ισραήλ, ταξίδεψε στη Θεσσαλονίκη για να προσκαλέσει εβραίους λιμενεργάτες να πάνε να δουλέψουν στο λιμάνι της Χάιφας: ο Μπεν-Τζβι ήθελε να αντικαταστήσει τους άραβες εργάτες του λιμανιού της πόλης με εβραίους. Γύρω στους είκοσι αποδέχτηκαν την προσφορά του. Όπως ακριβώς οι έλληνες προσπαθούσαν να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης εισάγοντας γι' αυτό τον σκοπό έλληνες λιμενεργάτες, οι σιωνιστές, με παρόμοιο κίνητρο –να επιβάλουν τον εβραϊκό έλεγχο στα λιμάνια της Παλαιστίνης– εισήγαγαν εβραίους λιμενεργάτες. Σε μια κατάσταση παράλληλη με αυτή της προπολεμικής Θεσσαλονίκης, μέχρι το 1930 οι άραβες της Παλαιστίνης είχαν αρχίσει να εκφράζουν παράπονα για την ίδρυση λιμανιού ελεγχόμενου από τους εβραίους στο Τελ-Αβίβ, το οποίο επισκίαζε γοργά την αραβική Χάιφα. Τις δεκαετίες του 1920 και 1930, υπήρχε μεγάλη ζήτηση για εβραίους λιμενεργάτες και αχθοφόρους στην Παλαιστίνη, όπως και στη Θεσσαλονίκη για έλληνες.³⁸

Η άφιξη του πολέμου ζωντάνεψε την οικονομία και με το πα-ραπάνω. Βρετανικά διπλωματικά έγγραφα υποστηρίζουν πως στην αρχή, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης καλωσόρισαν τον πόλεμο λόγω της σύντομης οικονομικής ανάπτυξης που έφερε στην πόλη αλλά και επειδή προσέφερε την ευκαιρία κάποιας πολιτικής ανακατάταξης.³⁹ Οι τιμές έφτασαν στα ύψη και τα περιθώρια κέρδους ήταν τεράστια. Τα ενοίκια που ζητούσαν οι ιδιοκτήτες για διάφορους χώρους ήταν εξωφρενικά. Μια κατοικία με αμφίβολης λειτουργικότητας αποχέτευση και χωρίς επίπλωση ενοικιαζόταν για πάνω από 130 λίρες Αγγλίας το μήνα. Μια άλλη έφτανε τις 200 λίρες, ενοίκιο δώδεκα φορές υψηλότερο από το προπολεμικό.⁴⁰ Υπό αυτές τις συνθήκες πολλοί από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης πλούτισαν, ιδιαίτερα όσοι ήταν ήδη πλούσιοι. Για τους φτωχούς όμως οι συνθήκες αυτές προκάλεσαν μεγάλες δυσκολίες. Ένας αυτόπτης μάρτυς, ο Γιτζάκ Εμμανουήλ, θυμάται πως «οι τιμές αυξήθηκαν και τα προϊόντα εξαφανίστηκαν από την αγορά σε τέτοιο βαθμό που ήταν δύσκολο ακόμα και να αγοράσεις ψωμί. Πολλοί στρατιώτες των Συμμάχων

πουλούσαν το ψωμί τους [στους πολίτες] προς δώδεκα φράγκα το κιλό».⁴¹

Υπήρχαν όμως και ευτυχείς συναλλαγές ανάμεσα στα συμμαχικά στρατεύματα και τους ντόπιους. Ο αρχιραβίνος Γιασακβ Μέρ ζήτησε από τους διοικητές τους να δώσουν άδεια στους εβραίους στρατιώτες για τις εορτές και «σχεδόν όλοι οι εβραίοι εκπλήρωσαν με χαρά το mitzva [sic] της φιλοξενίας στις εορτές». Εβραίοι στρατιώτες πήγαν σε σπίτια πολιτών για το σεντέρ (τραπέζι) του Πάσχα, η αρχιραβινεία οργάνωσε ένα τεράστιο σεντέρ στο προαύλιο της συναγωγής Ταλμούδ Τορά για όλους τους στρατιώτες που δεν πήγαν για φαγητό σε κάποιο σπίτι.⁴²

Το όργιο κερδοσκοπίας και επιχειρηματικότητας έληξε απότομα και άδοξα με την πυρκαγιά του 1917.⁴³ Μέσα σε δύο ημέρες, στις 5-6 Αυγούστου, κατέστρεψε τα δύο τρίτα της εντός των τειχών πόλης, μαζί με την αγορά και την παραλία.⁴⁴ Μέσα σε λίγες στιγμές η φωτιά άφησε άστεγους εξήντα χιλιάδες κατοίκους.⁴⁵ Οι συμμαχικές δυνάμεις, οι οποίες στρατωνίζονταν ως επί το πλείστον εκτός των τειχών, δεν επλήγησαν σχεδόν καθόλου. Την ώρα ακριβώς που η ελληνική κυβέρνηση ετοιμαζόταν να συνδράμει τη συμμαχική εκστρατεία, βρέθηκε αντιμέτωπη με μια τεράστια εσωτερική καταστροφή. Οι λιγότερο πονόψυχοι από τους αυτόπτες μάρτυρες συμμάχους είδαν τη φωτιά σαν «θεία δίκη για την απληστία της Θεσσαλονίκης», μια τιμωρία για την εκβιαστική οικονομία που είχε επιφέρει ο πόλεμος.⁴⁶ Όσο για τους εβραίους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν εβραϊκά γράμματα για τις ημερομηνίες, δεν τους διέφυγε πως το 1917 –*tav, gesh, ayn, zayn*– μπορούσε να διαβαστεί και *tav' erah*, «η μεγάλη φωτιά». Έτσι, το 1917 έμεινε στη μνήμη ως «η χρονιά της φωτιάς» και απαθανάτιστηκε σε αμέτρητα ποιήματα και αυτοβιογραφίες ως γεγονός με αποκαλυπτικές αλλά και φυσικές διαστάσεις.

30η του Αβ: Θρήνος για την Πόλη
 Η κοινότητα της Σαλονίκης, ένδοξη πόλη
 Τη μέρα που κήκες, τη μέρα που αφανίστηκες
 Και ως μέσα στην καρδιά σου απλώθηκαν οι φλόγες
 Η καταστροφή σου είναι μεγάλη, το τραύμα σου πλατύ
 Γιατί οι φτωχοί και οι άθλιοι δεν έχουν αριθμό

Μόνο έτσι θα εύρεις τη γαλήνη:
 Ειρήνη στον κόσμο και επιστροφή στη Σιών.

Ποίημα ανώνυμου θεσσαλονικέα⁴⁷

Η Θεσσαλονίκη ήταν ευάλωτη στις φωτιές. Τα σπίτια ήταν ξύλινα και χτισμένα το ένα κολλητά στο άλλο σε στενά δρομάκια. Το διαθέσιμο πυροσβεστικό υλικό ήταν ανεπαρκέστατο. Η εφημερίδα *Βαλκανικά Νέα* σχολίαζε πως οι σωλήνες της πυροσβεστικής ήταν τόσο τρυπημένοι που περισσότερο νερό έτρεχε από τις τρύπες παρά από το στόμιο· «θα ήταν καλύτερα να άπλωναν τους σωλήνες κατά μήκος της φωτιάς».⁴⁸ Ήταν τέλη του καλοκαιριού, η πιο ξηρή και ζεστή εποχή του χρόνου· η παροχή νερού ήταν προβληματική λόγω των χιλιάδων στρατιωτών των Συμμάχων αλλά του κυβερνητικού μηχανισμού των βενιζελικών που είχαν εισρεύσει στην πόλη. Οι διοικητές των συμμαχικών δυνάμεων δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν τα λιγοστά αποθέματα νερού για να αντιμετωπίσουν τις φλόγες, επιλέγοντας αντιθέτως να ανατινάσσουν τα κτήρια που βρίσκονταν στην πορεία της πυρκαγιάς για να εμποδίσουν την εξάπλωσή της.⁴⁹ «Οι εβραίοι ήταν αναγκασμένοι να δραπετεύσουν από τη φωτιά αλλά και να αποφεύγουν τις βόμβες.»⁵⁰

Η πόλη ήταν συνηθισμένη στις φωτιές. Στις αρχές του Σεπτεμβρίου 1890, μια μεγάλη πυρκαγιά, πιθανώς έργο εμπρηστών, είχε καταστρέψει μέρος της πόλης – είκοσι εκτάρια (200.000 τετραγωνικά μέτρα).⁵¹ Το 1874, μια άλλη πυρκαγιά (που έμεινε γνωστή ως «η φωτιά που έκαψε την οικογένεια Φράνσις») ξέσπασε στη μέση της νύχτας της 12ης Φεβρουαρίου, όταν άγνωστοι έβαλαν φωτιά στις τέσσερις γωνίες του νεόδμητου σπιτιού της πλούσιας εβραϊκής οικογένειας Φράνσις. Παρ' όλο που δεν κατέστρεψε άλλο μέρος της πόλης, το συμβάν προκάλεσε τεράστιο σοκ σε όλο τον πληθυσμό. Έξι χιλιάδες άνθρωποι, περιλαμβανομένου και του έλληνα μητροπολίτη, παρακολούθησαν την κηδεία της οικογένειας και, μέχρι και η εφημερίδα *Times* της Νέας Υόρκης έγραψε σχετικό άρθρο.⁵²

Η πυρκαγιά όμως του 1917 ήταν η πιο διαβόητη και πιο καταστροφική από όλες. Έπληξε την ίδια περιοχή με τη φωτιά του 1890, αλλά με ακόμα μεγαλύτερη manía. Οι συνέπειές της ήταν επίσης διαφορε-

τικές. Από το 1890 η Θεσσαλονίκη είχε γίνει ελληνική· με την καταστροφή μεγάλου μέρους των πιο ελκυστικών περιοχών, οι έλληνες είχαν τώρα την ευκαιρία να παίξουν αποφασιστικό ρόλο στην ανοικοδόμηση. Ενώ η προγενέστερη αρχιτεκτονική και χωροταξία της πόλης είχαν χαρακτηριστικά «ανατολίτικα» και πολυεθνικά, η νέα Θεσσαλονίκη που αναδύθηκε μετά τη φωτιά του '17 ήταν ελληνική και σαφώς ευρωπαϊκή. Μεγάλα λιθόκτιστα κτήρια και φαρδείς λεωφόροι αντικατέστησαν τα ξύλινα σπιτάκια και τους στενούς δρόμους· οι εκκλησίες πήραν τη θέση των μιναρέδων και των αψιδωτών εισόδων των συναγωγών.

Μετά τη φωτιά, η Ελλάδα με έκτακτη νομοθεσία απαγόρευσε την ανοικοδόμηση σε ιδιωτική βάση, θέτοντας τα θεμέλια για ένα συστηματικό πρόγραμμα αστικού ανασχεδιασμού.⁵³ Οι εβραίοι της πόλης ιδιαίτερα θεώρησαν την πολιτική αυτή –ορθά μέχρι ενός σημείου– ως σχεδιασμένη κυρίως να περιορίσει τη μελλοντική τους επιρροή.⁵⁴ Με βασιλικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου η ανοικοδόμηση ανατέθηκε στις αρχές της Θεσσαλονίκης και μια ομάδα που αποτελείτο αποκλειστικά από ελληνορθόδοξους και δυτικοευρωπαίους πολιτικούς μηχανικούς και αρχιτέκτονες εκπόνησε το σχέδιο. Συμπληρωματική νομοθεσία έδωσε στην κυβέρνηση μεγάλα περιθώρια να ανασχεδιάσει τις καμένες περιοχές, να ορίσει την αξία των χαμένων περιουσιών και να αγοράσει όποια περιοχή επιθυμούσε.⁵⁵ Οι διαθέσιμες περιοχές θα πωλούνταν σε πακέτα από την κυβέρνηση· οι προηγούμενοι ιδιοκτήτες είχαν προτεραιότητα στη διεκδίκηση, αλλά η τιμή πώλησης δεν ήταν συγκεκριμένη. Ακολούθησαν ογκώδεις διαδηλώσεις – οκτώ χιλιάδες εβραίοι κατέβηκαν διαμαρτυρόμενοι για τον νόμο, ο οποίος στην ουσία έδινε το δικαίωμα στην ελληνική κυβέρνηση να κατάσχει γη. Αντιδρώντας, η κυβέρνηση Βενιζέλου υποσχέθηκε να αποδώσει τα κέρδη από τις πωλήσεις στους αρχικούς ιδιοκτήτες, αλλά ελάχιστα στοιχεία συνηγορούν πως κάτι τέτοιο έγινε ποτέ.⁵⁶

Οργισμένα θύματα υποστήριζαν πως η φωτιά μπήκε σκόπιμα, από αντισημιτικό μένος.⁵⁷ Δεν υπάρχουν αποδείξεις για τη θεωρία αυτή. Από την πλευρά των ξεριζωμένων θυμάτων, η ελληνική νομοθετική αντίδραση για τη φωτιά ήταν αδιάστακτη, αλλά συμπορευόταν με τη

διεθνή πολιτική αστικού εκσυγχρονισμού της εποχής. Ο νόμος 1394, για παράδειγμα, είχε πρότυπο τη νομοθεσία που πέρασε για το Σαν Φρανσίσκο μετά την πυρκαγιά και τον σεισμό του 1906.⁵⁸ Διάφορες φήμες κυκλοφόρησαν, μερικές συνωμοτικού χαρακτήρα και άλλες γραφικές. Σύμφωνα με μία από αυτές μια ελληνίδα χήρα τηγανίζοντας μελιτζάνες έριξε κατά λάθος το τηγάνι και το καυτό λάδι ξεκίνησε τη φωτιά που γρήγορα βγήκε εκτός ελέγχου.⁵⁹

Ανεξάρτητα από το πώς προκλήθηκε, η φωτιά εξαπλώθηκε γρήγορα. Μέχρι τις τέσσερις το απόγευμα είχε ήδη κάψει σαράντα σπίτια.⁶⁰ Μέχρι τις οκτώ, η μισή πόλη είχε παραδοθεί στις φλόγες. Ολόκληρη η περιοχή ήταν ένας τεράστιος εμπρηστικός μηχανισμός· ξύλινα σπίτια και αποθήκες γεμάτες λάδια, κρασιά και οινοπνευματώδη πρόσφεραν προσάναμμα για ώρες.⁶¹ Παντού επικρατούσε χάος και σύγχυση και μια μακάβρια ομορφιά. Ένας δημοσιογράφος περιέγραψε τη σουρεαλιστική σκηνή με τη φωτιά και τους αλλόφρονες κατοίκους να τρέχουν να ξεφύγουν με τα υπάρχοντά τους στην πλάτη υπό τον απρόσμενο ήχο ιταλικής μουσικής που ξεχυνόταν από ένα σπίτι σε μια γειτονιά που δεν είχε πληξει η πυρκαγιά. Αλλά την επόμενη ημέρα από πουθενά δεν ακουγόταν μουσική. «Θα μπορούσαμε να πούμε πως όλη η Θεσσαλονίκη βρίσκεται μέσα στις φλόγες. Το θέμα είναι τρομακτικό.»⁶² Μόνο μια ξαφνική αλλαγή του ανέμου εμπόδισε τη φωτιά να καταστρέψει ολόκληρη την πόλη.

Η πυρκαγιά ρήμαξε εβραϊκές επιχειρήσεις, δημοτικές εγκαταστάσεις και σπίτια. Οι δομές οι οποίες υπό κανονικές συνθήκες θα μπορούσαν να προσφέρουν βοήθεια στους εβραίους, την ώρα της καταστροφής είχαν κι αυτές αχρηστευτεί.⁶³ Περίπου σαράντα με πενήντα χιλιάδες εβραίοι έμειναν άστεγοι, μαζί με δέκα χιλιάδες μουσουλμάνους και δέκα με δεκαπέντε χιλιάδες χριστιανούς. Καταστράφηκαν οκτώ χιλιάδες κτήρια σε μια έκταση 1.200 στρεμμάτων.⁶⁴ Εκτός από τις υλικές, οι απώλειες της εβραϊκής κοινότητας σε επίπεδο πολιτιστικό, θρησκευτικό και πνευματικό ήταν αμέτρητες.⁶⁵ Καταστράφηκε μία από τις μεγαλύτερες εβραϊκές βιβλιοθήκες στον κόσμο, μαζί με άλλες εννέα ραβινικές· εξακόσιοι κύλινδροι τора, μερικοί πολύ παλαιοί· οκτώ σχολεία, πέντε απ' αυτά της Alliance· μια ιερατική σχολή ραβίνων· και όλα τα κτήρια και τα αρχεία της αρχιραβινείας.⁶⁶ Ο εκ-

δοτικός οίκος Ετζ Χαγίμ, ο οποίος εξέδιδε όλα τα επιστημονικά βιβλία της πόλης, ισοπεδώθηκε.⁶⁷ Τριάντα δύο συναγωγές έγιναν παρανάλωμα του πυρός και τα αρχηγεία των συλλόγων Εντίμ, Νουβό Κλαμπ και Καντίμα διαλύθηκαν εντελώς.⁶⁸

Σκηνές και πρόχειροι καταυλισμοί στήθηκαν για τους άστεγους και η Alliance Israélite, μερικές εγκαταστάσεις της οποίας σώθηκαν, άρχισε να μοιράζει τρόφιμα, κουβέρτες και ρουχισμό. Με τη νομοθεσία να απαγορεύει την ανοικοδόμηση, οι άθλιες συνθήκες διαμονής σύντομα φάνηκαν να μονιμοποιούνται, και για πρώτη φορά πολλοί εβραίοι άρχισαν να σκέφτονται ότι θα ήταν ίσως καλύτερα να έφευγαν για πάντα.⁶⁹ Στη διάρκεια του άγριου χειμώνα του 1918 -19, 1.569 εβραίοι πέθαναν μέσα σε ένα μήνα. Το 1919 ακόμα και ο αρχιραβίνος έφυγε από την πόλη.⁷⁰ Η πλειονότητα των εβραίων συνέχιζε να αντιτίθεται στη νομοθεσία ανοικοδόμησης καθώς, εκτός του ότι είχαν τις μεγαλύτερες απώλειες από τη φωτιά, θα έχαναν πολύ περισσότερα λόγω του σχεδίου ανοικοδόμησης. Οι περισσότερες από τις περιουσίες που χάθηκαν δεν ήταν ασφαλισμένες: όσες ήταν, αποζημιώθηκαν σε ποσοστό μόνο 60%.⁷¹ Η κυβέρνηση των Αθηνών αναγνώριζε πως προσέφερε μεγαλύτερη βοήθεια στους έλληνες χριστιανούς και όχι στους εβραίους, αλλά υποστήριζε πως αυτό γινόταν απλώς επειδή, ενώ οι εβραίοι είχαν βοήθεια από το διεθνές εβραϊκό φιλανθρωπικό δίκτυο, οι έλληνες χριστιανοί δεν μπορούσαν να προσβλέπουν στο ίδιο διεθνές ενδιαφέρον για την καταστροφή τους.⁷²

Παρ' όλο που μερικοί εβραίοι της πόλης ήταν βενιζελικοί και υποστήριζαν το σχέδιο ανοικοδόμησης, πολλοί άλλοι, που από καιρό έτρεφαν αμφιβολίες για τον Βενιζέλο, θεώρησαν τα όσα ακολούθησαν την πυρκαγιά πικρή επιβεβαίωση πως η νέα Ελλάδα θα ήταν μια πολύ αφιλόξενη πατρίδα.⁷³ Όπως γινόταν από καιρό με όλα τα φιλονικούμενα ζητήματα, έτσι και όλα τα θέματα που άπτονταν της πυρκαγιάς –η έναρξή της, οι αξιώσεις για τις απώλειες και το σχέδιο ανοικοδόμησης– έγιναν αντικείμενο λυσσαλέων αντιπαραθέσεων στις πολλές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης.⁷⁴ Παρά τη φιλοβενιζελική τους στάση, η *L' Opinion* και η *El Liberal* διαμαρτύρονταν έντονα για την ελληνική πολιτική.⁷⁵ Για τα επόμενα τρία χρόνια, νομοθέτες, ηγέτες της εβραϊκής κοινότητας, διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις και οι πο-

λίτες φιλονικούσαν μεταξύ τους. Τη δεκαετία του 1840, πολλοί κάτοικοι της Αθήνας είχαν πέσει θύματα του μεγάλου κυβερνητικού σχεδίου για μια καινούργια, νεοκλασική πόλη αντάξια του ένδοξου παρελθόντος της.⁷⁶ Τώρα και πολλοί θεσσαλονικείς θα θρηνούσαν τη στροφή της πόλης προς μια αρχιτεκτονική εξελληνισμού και εξευρωπαϊσμού.

Αλλά δεν άλλαξε μόνο η φυσιογνωμία της πόλης. Διαμορφώθηκε εκ βάθρων και ο ανθρώπινος ιστός της. Η εβραϊκή κοινότητα έγινε πιο ανοιχτά πολιτικοποιημένη και διχοτομημένη, διαιρεμένη ανάμεσα στον σιωνισμό, στον σοσιαλισμό και, σε μικρότερο βαθμό, στον βενιζελισμό. Το ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα, το οποίο το 1918 διαμόρφωσε τη δική του πρόταση για λύση του Ανατολικού Ζητήματος, γοήτευσε πολλούς εβραίους λόγω της υποστήριξής του προς όλες τις εργατικές τάξεις και της ξεκάθαρης θέσης του πως οι τάξεις διαπερνούσαν φυλές και εθνικότητες.⁷⁷ Μερικοί είδαν τον σοσιαλισμό ως λύση και για τα ταξικά προβλήματα αλλά και για το «Εβραϊκό Ζήτημα». Ο Αβραάμ Μπεναρόγια, σεφαραδίτης από τη Φιλιππούπολη ο οποίος ήρθε στη Θεσσαλονίκη το 1908 για να συμμετάσχει σε αυτό που αποκαλούσε «επαναστατική ζύμωση», αναφέρει: «Πήγα στη Θεσσαλονίκη [επειδή] ήθελα να αποδείξω στην πράξη ότι και οι μάζες των εβραίων εργατών δεν βρίσκονταν εκτός των νόμων του σοσιαλιστικού δόγματος, και πως τους αφορούσε κι αυτούς. Ήμουν βέβαιος ότι η σοσιαλιστική λύση θα άπλωνε τα φτερά της μέχρι τη λύση του εβραϊκού εθνικού προβλήματος».⁷⁸ Ήδη από το 1912 άρχισαν να κυκλοφορούν σοσιαλιστικές εφημερίδες στη λαντίνο όπως η *Avanti*, η *Journal de los Laboradores* και η *La Solidarita Obradera*.

Οι δυνάμεις της εκκοσμίκευσης και της δυτικοποίησης συνέχισαν ακάθεκτες την πορεία τους και μετά τον πόλεμο. Η μετανάστευση από τη Θεσσαλονίκη προς την Αθήνα αλλά ιδιαιτέρως προς την αμερικανική ήπειρο αυξήθηκε. Αλλά παρ' όλο που ο σιωνισμός απέκτησε δημοτικότητα ως ιδεολογία, λίγοι εβραίοι έφευγαν για την Παλαιστίνη.

Μια σειρά από θυελλώδη γεγονότα –ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, η κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα το 1912, η άφιξη των συμμαχικών στρατευμάτων το 1915 και η βενιζελική κυβέρνηση δύο χρόνια αργότερα, η καταστροφική πυρκαγιά του 1917

και τέλος η ανοικοδόμηση των αρχών της δεκαετίας του 1920– συσσωρεύτηκαν οδηγώντας αναπόφευκτα στην ελληνοποίηση. Πιθανώς, οποιοδήποτε από αυτά μόνο του δεν θα αρκούσε για να ανατρέψει την ισορροπία. Όλα μαζί, ήταν μια σειρά από αλληλέπλληλα χτυπήματα που συνέβηκαν τόσο σύντομα ώστε οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν κατόρθωσαν να ορθοποδήσουν. Αλλά το τελικό και πιο καταστροφικό από αυτά τα χτυπήματα αχνοφαινόταν στον ορίζοντα: με τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις ανταλλαγές πληθυσμών του 1923, η Θεσσαλονίκη θα γινόταν οριστικά μια σύγχρονη, ελληνική και ορθόδοξη χριστιανική πόλη.

Η Καταστροφή

Ρωτάτε τις εντυπώσεις μου από τη συνθήκη της ειρήνης. Πώς μπορώ να κρύψω το βάθος της μελαγχολίας με την οποία υπέγραφα τη Συνθήκη της Λωζάνης [:]

Βενιζέλος, 24 Ιουλίου 1923

Η νίκη των Συμμάχων το 1918 ήταν και πολιτική νίκη για τον Βενιζέλο. Στη διάρκεια του πολέμου είχε γίνει ιδιαίτερα αρεστός στις μεγάλες δυνάμεις και ως υποστηρικτής του οράματος του Ουίλσον για την Κοινωνία των Εθνών έκανε ισχυρούς φίλους και ο λόγος του είχε κύρος στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για την ειρήνη. Ακόμα και για τους φιλοβασιλικούς, οι οποίοι δεν έπαψαν να αντιπαθούν τον Βενιζέλο, ήταν φανερό πως τα συμφέροντα της Ελλάδας θα εξυπηρετούνταν καλύτερα αν τον κρατούσαν στο πολιτικό προσκήνιο. Λόγω κυρίως της δημοτικότητας του Βενιζέλου, η μεταπολεμική συμφωνία έδινε στην Ελλάδα δυσανάλογα μεγάλη έκταση για τη βοήθεια που προσέφερε πολεμώντας στο πλευρό των Συμμάχων. Δικαιώνοντας πλήρως την αδιάλειπτη προσήλωση του Βενιζέλου στη Μεγάλη Ιδέα, η Συνθήκη των Σεβρών (1920) παραχώρησε στην Ελλάδα ολόκληρη τη Θράκη –και μακροπρόθεσμα πιο καταστροφικά– τη Σμύρνη, μαζί με τη γύρω περιοχή.⁷⁹ Η Ελλάδα θα ήταν τώρα μια χώρα «δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών», σύμφωνα με τη ρητορική της εποχής. Τα

εδάφη θα παραδίνονταν τμηματικά στην Ελλάδα μετά από μια σειρά δημοψηφισμάτων.⁸⁰ Ενώ όλα αυτά φαίνονταν καλά στα χαρτιά, στην πραγματικότητα ελάχιστα απείχαν από το να έχουν γραφτεί στην άμμο. Από τις μεγάλες δυνάμεις, μόνο οι βρετανοί παρείχαν την ολόψυχη υποστήριξη τους στην επέκταση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Παρ' όλα αυτά, ο Βενιζέλος παρακινούσε την Ελλάδα, εξαντλημένη από τις ακατάπαυστες στρατιωτικές εκστρατείες –τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, τους βαλκανικούς πολέμους και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο– να πραγματοποιήσει τα προβλεπόμενα από τη Συνδιάσκεψη του Παρισιού, αποβιβάζοντας στρατεύματα στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919.

Ακολούθησε μια περίοδος θυελλώδους εσωτερικής πολιτικής αναστάτωσης, άνευ προηγουμένου ακόμα και για τα ελληνικά μέτρα και σταθμά.⁸¹ Εν τω μεταξύ, στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, γεννιόταν το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, τούρκου εθνικιστή από τη Θεσσαλονίκη. Ο Ατατούρκ απέρριψε τη Συνθήκη των Σεβρών και προέβλεψε αντίσταση στην απόπειρα της Ελλάδας να καταλάβει τη Σμύρνη. Η Βρετανία, μέχρι προσφάτως η πιο ένθερμη συμπαράστατος της μεταπολεμικής εδαφικής επέκτασης της χώρας, άρχισε τώρα να παναχωρεί λόγω της φιλοτουρκικής θέσης της Γαλλίας, αλλά και επειδή αντιλήφθηκε πως η εφαρμογή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών θα οδηγούσε σε σοβαρή ρήξη των σχέσεων Ελλάδας και Τουρκίας.

Στις 23 Μαρτίου 1921, ο ελληνικός στρατός ξεκίνησε μεγάλης κλίμακας εκστρατεία στην Ανατολία. Για αρκετούς μήνες φαινόταν να πηγαίνει καλά, με τους έλληνες να εισβάλλουν όλο και πιο βαθιά στην αχανή χώρα. Αλλά όσο προχωρούσαν, τόσο πιο ευάλωτοι γίνονταν. Τον Αύγουστο του 1922 ο Κεμάλ εξαπέλυσε μια σφοδρότατη αντεπίθεση, καταλύοντας εντελώς κάθε έννοια τάξης και σχεδιασμού των ελλήνων. Ο ελληνικός στρατός υποχώρησε ατάκτως προς την παραθαλάσσια Σμύρνη, όπου ο ελληνικός με τον τουρκικό πληθυσμό είχε αναλογία δύο προς ένα.⁸² Πριν τη μαζική άφιξη των προσφύγων, 150.000 περίπου έλληνες ζούσαν στην πόλη, το μισό σχεδόν του πληθυσμού της.⁸³ Ο διαλυμένος ελληνικός στρατός πλημμύρισε την πόλη. «Σαν ατέλειωτο ποτάμι έρρεαν μέσα από την πόλη προς το σημείο

της παραλίας όπου είχε αποτραβηχτεί ο ελληνικός στόλος. Προχωρούσαν σιωπηλοί σαν φαντάσματα, χωρίς να κοιτάνε ούτε δεξιά ούτε αριστερά. Κάθε τόσο, κάποιος στρατιώτης, χωρίς στάλα δύναμης πια, κατέρρευε στο πεζοδρόμιο ή μπροστά σε κάποια πόρτα.»⁸⁴ Μαζί τους και χιλιάδες άμαχοι έλληνες ορθόδοξοι που προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τα αντίποινα των τούρκων.

Η θέση των ελλήνων της Μικράς Ασίας είχε γίνει πολύ επισφαλής μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων. Η ελληνική στρατιωτική εκστρατεία στην Τουρκία τους καθιστούσε ακόμα πιο ευάλωτους. Στις 14 Ιουνίου 1915, η τουρκική κυβέρνηση ανακοίνωσε την απόφασή της να προχωρήσει σε αναγκαστικό εξισλαμισμό των χριστιανών μέσω μικτών γάμων· στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα ήταν οι μαζικές εξορίες των χριστιανικών πληθυσμών του Μαρμαρά.⁸⁵ Ο τούρκος ανταποκριτής της *Morning Star* ανέφερε πως η κυβέρνηση των κεμαλιστών είχε ως στόχο της «την εξόντωση του [ελληνικού] γένους».⁸⁶ Ο Μ. Χένρι Μοργκεντάου, πρέσβης των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη, έγραφε πως οι τούρκοι «είχαν υιοθετήσει την ίδια σχεδόν διαδικασία εναντίον των ελλήνων όπως αυτή που είχαν υιοθετήσει εναντίον των αρμενίων» – χρησιμοποιώντας τους σε τάγματα αναγκαστικής εργασίας και βασανίζοντας γυναίκες και παιδιά.⁸⁷ Παρότι υπάρχουν λιγότερα τεκμήρια, και ο ελληνικός στρατός είχε προβεί σε αγριότητες εναντίον του τουρκικού πληθυσμού. Αναφέρονται βιασμοί ανηλίκων και ηλικιωμένων γυναικών καθώς και βιασμοί και φόννοι αμάχων.⁸⁸ Οι ελληνικές «απελευθερωτικές» δυνάμεις, στην αρχική φάση της σχετικής υπεροχής τους, είχαν διαπράξει αγριότητες εναντίον των τούρκων και τώρα αυτοί ζητούσαν εκδίκηση.

Η κατάσταση στην πόλη γινόταν όλο και πιο απελπιστική. Όταν οι τουρκικές δυνάμεις εισέβαλαν στις 9 Σεπτεμβρίου 1922, εξαπέλυσαν σφαγή. Στην αρχή επιτέθηκαν στους αρμένιους και μετά στους έλληνες. Ο αρχιεπίσκοπος λιντσαρίστηκε από τον όχλο και οι πολίτες κρύβονταν στα σπίτια τους περιμένοντας να τους δολοφονήσουν. Οκτώ χρόνια νωρίτερα, ο Βενιζέλος είχε προειδοποιήσει πως οι έλληνες της Μικράς Ασίας θα είχαν το ίδιο τέλος με τους αρμένιους της Τουρκίας.⁸⁹ Αλλά αυτό φοβούνταν από καιρό και οι ίδιοι οι έλληνες μικρασιάτες.⁹⁰ Και τώρα, στη Σμύρνη, οι φόβοι τους έβγαιναν αληθι-

νοί. Στις 13 Σεπτεμβρίου φωτιά ξέσπασε στην αρμένικη συνοικία της πόλης. Εξαπλώθηκε γρήγορα, και δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι, κυρίως έλληνες ορθόδοξοι κατέφυγαν στο λιμάνι ελπίζοντας να φύγουν με τα πλοία. Τίποτα τέτοιο δεν έγινε. Σχεδόν όλοι αφανίστηκαν.⁹¹ Οποιαδήποτε ελπίδα για μελλοντική ανάκτηση της Μικράς Ασίας εξανεμίστηκε για πάντα.⁹² Μετά από μια αποτυχημένη ελληνική επίθεση στη Θράκη, ο Βενιζέλος συνθηκολόγησε.⁹³ Η Τουρκία ήταν ο οριστικός κυρίαρχος της Μικράς Ασίας, της Κωνσταντινούπολης, ακόμη και της ανατολικής Θράκης. Η Μεγάλη Ιδέα είχε άδοξο τέλος.

Οι εδαφικές διεκδικήσεις της Μεγάλης Ιδέας στηρίζονταν σε μια σημαντική ελληνική ορθόδοξη παρουσία εκτός των συνόρων της χώρας. Η συνθήκη έλαβε και αυτήν υπ' όψη της. Με τους όρους της Συνθήκης της Λωζάνης, όλοι οι μουσουλμάνοι που ζούσαν στην Ελλάδα (εκτός της Θράκης) θα μετακινούνταν υποχρεωτικά στην Τουρκία· όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Τουρκίας (εκτός αυτών της Κωνσταντινούπολης) θα μεταφέρονταν στην Ελλάδα.⁹⁴ Τετρακόσιες χιλιάδες περίπου μουσουλμάνοι έφυγαν από την Ελλάδα και σχεδόν ενάμισι εκατομμύριο ορθόδοξοι χριστιανοί εισέρρευσαν στη χώρα. Από αυτή την άποψη, μια πλευρά της Μεγάλης Ιδέας έγινε πραγματικότητα: η εξίσωση της ελληνικότητας με τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Πολλοί από τους πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα δεν μιλούσαν ελληνικά, και πολιτισμικά ήταν απόλυτα τούρκοι· η θρησκεία ήταν το μοναδικό κριτήριο για τον ορισμό τους ως ελλήνων.

Ορισμένοι μεταπολεμικοί παρατηρητές ήταν αντίθετοι με αυτό τον διακανονισμό, υποστηρίζοντας πως «τούρκοι και έλληνες ενωμένοι θα δημιουργούσαν μια χώρα πιο ευτυχημένη απ' ό,τι η κάθε φυλή μόνη της», αλλά η σκληρή πραγματικότητα είχε ήδη αποφασίσει οι δύο λαοί να χωρίσουν για πάντα.⁹⁵ Εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες είχαν αρχίσει να εισρέουν στην Ελλάδα ήδη από τους τελευταίους μήνες της μικρασιατικής εκστρατείας. Με τις επιπρόσθετες επίσημες ανταλλαγές που όριζε η Συνθήκη της Λωζάνης, ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 20% σε λιγότερο από ένα χρόνο.⁹⁶ Τη φρικτή κατάσταση τη βίωναν εντονότερα στο πετσί τους οι ίδιοι οι πρόσφυγες, ιδιαίτερα η μεγάλη πλειοψηφία που μόλις κατόρθωσε να ξεφύγει με την κατάρρευση του μετώπου, παρά αυτοί που έφυγαν υπό

τις σχετικώς πιο χαλαρές περιστάσεις των όρων της συνθήκης της Λωζάνης.⁹⁷ Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, πολλοί από τους οποίους ήταν αυτόπτες μάρτυρες των τουρκικών αγριότητων εναντίον των αρμενίων, είχαν υποφέρει απερίγραπτα την περίοδο εκείνη· σε μερικές περιοχές, υπήρξαν αναφορές για εκατοντάδες ελληνίδες, γυναίκες και κορίτσια, που προτίμησαν να πνιγούν για να ξεφύγουν από τα μαρτύρια και το θάνατο στα χέρια των τούρκων.⁹⁸ Αλλά τα προβλήματα ήταν τεράστια και για τις περιοχές που δέχτηκαν τους πρόσφυγες, ειδικότερα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Και οι δύο πόλεις, αλλά ιδιαίτερα η δεύτερη, υπέφεραν από την οικονομική κατάρρευση, την πολιτική αστάθεια και από τις συνέπειες μιας σχεδόν δεκαετίας αδιάλειπτων στρατιωτικών επιχειρήσεων. Με την άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων σε πόλεις με ήδη περιορισμένους πόρους, οι πλέον ευάλωτοι υπέφεραν περισσότερο.

Το μεγαλύτερο βάρος της απορρόφησης των προσφύγων έπεσε στους ώμους της Μακεδονίας. Όπως εξηγούσε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, «η Μακεδονία είναι η περιοχή στην οποία θα εγκατασταθεί ο κύριος όγκος των προσφύγων, επειδή δυνητικά είναι από τις πιο εύφορες της Ελλάδας... [Επίσης] έχει μεγάλο αριθμό τούρκων κατοίκων οι οποίοι, υπό τους όρους της Συμφωνίας περί Ανταλλαγής Πληθυσμών (Συνθήκη της Λωζάνης), μετακινούνται στην Τουρκία.»⁹⁹ Θεωρητικά, η αποχώρηση των μουσουλμάνων από την περιοχή θα απελευθέρωνε εδάφη για τους νέους κατοίκους. Αλλά και η πρόσφατη καταστροφή της Θεσσαλονίκης αποδείχτηκε χρήσιμη.

Η εισροή των προσφύγων συνέπεσε χρονικά με την ανοικοδόμηση της πόλης, το ξεκίνημα ενός διστακτικού μεταναστευτικού ρεύματος των εβραίων προς τα έξω, τις εσωτερικές φιλονικίες για τα περιουσιακά στοιχεία και τις απελπισμένες προσπάθειες χιλιάδων κατοίκων να ορθοποδήσουν οικονομικά. Κάθε χρόνο, η Εκτελεστική Επιτροπή της Σιωνιστικής Οργάνωσης με την ευκαιρία των εβραϊκών εορτών οργάνωνε εράνους.¹⁰⁰ Πολλοί άνθρωποι βρίσκονταν σε δεινή οικονομική κατάσταση· οι ανταγωνιστικοί στόχοι των εράνων δύσκολα επιτυγχάνονταν. Η άφιξη των προσφύγων συνέπεσε επίσης με την όλο και πιο φανερή προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να ανατρέψει

την εβραϊκή κυριαρχία. Η πυρκαγιά του 1917 προσέφερε στις ελληνικές αρχές την ευκαιρία να αλλάξουν τον γεωγραφικό και πολιτιστικό χάρτη της πόλης. Τώρα, οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες θα αποτελούσαν το εργαλείο της δημογραφικής αλλαγής. Οι πρόσφυγες από την πυρκαγιά της Σμύρνης ανταγωνίζονταν τους κατεστραμμένους από τη φωτιά της Θεσσαλονίκης. Η πόλη αδυνατούσε να χωρέσει τόση πικρία, δυστυχία και οργή.

Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία υπέφεραν πολύ από την προκατάληψη με την οποία τους «υποδέχτηκαν» οι Έλληνες. Ο Νάζος Κυριακόπουλος περιγράφει με σαρκασμό την άφιξη στην Πάτρα μετά από ένα ταξίδι εβδομάδων: «Τι θαυμάσιοι άνθρωποι που ήταν! Σκληροί, πολύ σκληροί οι κάτοικοι της Πάτρας. Πεινασμένοι, αποκαμωμένοι και εξαντλημένοι από το ταξίδι, τους ακούγαμε να μας υποδέχονται: “Τι θέλετε στην πατρίδα μας, τουρκόσποροι; Πηγαίνετε να βρείτε το φίλο σας τον Βενιζέλο”».¹⁰¹

Η κατάσταση στη Θεσσαλονίκη ήταν ιδιαίτερα τεταμένη. Οι εβραίοι εκεί ένιωθαν πως είχαν ξεκάθαρα στρέψει τους νεοφερμένους Έλληνες εσκεμμένα εναντίον τους, πράγμα που φαίνεται να αληθεύει σε πολλές περιπτώσεις. Παρότι αναφορές από όλη την Ελλάδα δείχνουν πως ο τρόπος που υποδέχτηκαν οι πατρινοί τον Κυριακόπουλο ήταν τυπικός της υποδοχής που έτυχαν σε όλη τη χώρα, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης αισθάνονταν πως ο Βενιζέλος είχε δείξει αυτούς ως τους μόνους που δεν υποδέχτηκαν καλά τους πρόσφυγες. Όπως γράφει ο Γιτζάκ Εμμανουήλ,

Οι καινούργιοι Έλληνες στην πόλη έγιναν αποδέκτες πολλών ειδικών προνομίων. Τους επέτρεψαν, για παράδειγμα, να πωλούν τα εμπορεύματά τους μπροστά στα καταστήματα των εβραίων. Καθώς ήταν απαλλαγμένοι από φόρους και εισφορές [και καθώς] δεν πλήρωναν ενοίκιο και δεν είχαν άλλα έξοδα, έκαναν τον ανταγωνισμό δύσκολο για τους εβραίους εμπόρους. Αν και οι εβραίοι δεν αντιδρούσαν, συνεισφέροντας ακόμα και χρήματα για να τους ανακουφίσουν, ο Βενιζέλος διαμαρτυρήθηκε πως «οι εβραίοι δεν υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες με ανοιχτές αγκάλες.»¹⁰²

Ελληνοποίηση και αντισημιτισμός

Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε αν οι σχέσεις ανάμεσα στους εβραίους και τους νεοφερμένους ήταν ιδιαίτερα τεταμένες, ή αν οι εντάσεις δεν διέφεραν και πολύ από αυτές μεταξύ των «παλαιών» Ελλαδιτών και των νέων κατοίκων. Δεδομένης τη σχετικά ήρεμης ιστορίας των χριστιανο-εβραϊκών σχέσεων στη Θεσσαλονίκη του δέκατου ένατου αιώνα, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τον μεγάλο αριθμό «λιβέλων αίματος» και άλλων αντισημιτικών συμβάντων της ίδιας περιόδου στη Μικρά Ασία, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε βάσιμα ότι οι έλληνες της Μικράς Ασίας ήταν πιο εχθρικοί απέναντι στους εβραίους από ότι οι χριστιανοί της Θεσσαλονίκης – οι οποίοι, σε τελευταία ανάλυση, αντίθετα από τους έλληνες της Μικράς Ασίας, είχαν συνυπάρξει με μεγάλο αριθμό εβραίων για αιώνες. Το βέβαιο είναι πως οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης αισθάνονταν πως ο αντισημιτισμός χαρακτήριζε ιδιαίτερα τους έλληνες της Μικράς Ασίας και ένιωθαν αδικημένοι από την κατηγορία πως μόνο αυτοί δεν υποδέχτηκαν καλά τους πρόσφυγες.

Η εισροή των προσφύγων, παρ' όλο που δημιούργησε τεράστιες οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες στην ελληνική κυβέρνηση, συνέπραξε στις πολιτικές ελληνοποίησης: όσο ακόμα κατέφθαναν οι πρόσφυγες, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης βρίσκονταν αντιμέτωποι με μια σφωρεία νόμων οι οποίοι στόχευαν στη μείωση της επιρροής τους. Σε μερικές περιπτώσεις η ελληνοποίηση συνδεόταν άμεσα με τον αντισημιτισμό, σε άλλες όχι. Από την άλλη, η ελληνοποίηση μπορεί να θεωρηθεί ως φυσική συνέπεια της ελληνικής εδαφικής επέκτασης και δεκαετιών ελληνικής αγωνίας για το γεγονός πως «εκ φύσεως» ελληνικές περιοχές βρίσκονταν εκτός των εδαφών της χώρας. Με την πρόσφατη απόκτηση των περιοχών αυτών, οι υπέρμαχοι του εθνικού ελληνικού σχεδίου ανυπομονούσαν να αποδείξουν τη βασιμότητα των ισχυρισμών τους. Την ίδια στιγμή, η ελληνοποίηση ήταν, σε μεγάλο βαθμό, τόσο αντι-εβραϊκή όσο και φιλο-ελληνική. Η εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσίευε υβριστικά αντι-εβραϊκά άρθρα και κάποιες φορές αναγκάστηκε να παρέμβει η ελληνική κυβέρνηση. Στην εβραϊκή κοινότητα αυξήθηκαν οι πολιτικές ζυμώσεις, με το Εβραϊκό Συμβού-

λιο της Ελλάδος να συνεδριάζει για πρώτη φορά στις 11 Μαρτίου 1919.¹⁰³ Η εξαιρετική ποικιλομορφία του Τύπου της Θεσσαλονίκης, που περιλάμβανε εκδόσεις στα λαντίνο, εβραϊκά, ελληνικά, τουρκικά, αγγλικά, ιταλικά, γαλλικά και ρωσικά, είχε μεγάλη άνθηση αυτή την ταραγμένη εποχή και ιδρύονταν εφημερίδες για να υποστηρίξουν τον ένα ή τον άλλο σκοπό.¹⁰⁴

Την περίοδο 1922-23, ο Δήμος της Θεσσαλονίκης εκδίωξε όλους τους εβραίους που εργαζόνταν στο λιμάνι. Αυτό ήταν το τελειωτικό χτύπημα μετά τις προηγούμενες απόπειρες να περιορίσουν τη δύναμή τους στις αποβάθρες. Στους απολυμένους δόθηκε κάποια αποζημίωση, αλλά δεν ήταν δυνατόν να βρουν ξανά δουλειά. Στη θέση τους προσελήφθησαν μικρασιάτες. Απαγορεύτηκε επίσης να εργάζονται και ως οδηγοί και μεταφορείς. Αλλά και οι εβραίοι που ασχολούνταν με το νάρεμα αναγκάστηκαν σιγά σιγά να το εγκαταλείψουν. Ο στρατιωτικός διοικητής της πόλης Πάγκαλος, ήταν ιδιαίτερα εχθρικός προς τους εβραίους και εφαρμόζοντας ειδικούς νόμους «εκτάκτου ανάγκης» προσπάθησε να τους αποβάλει από την οικονομική σφαίρα.

Το 1923, δύο εβραίοι έμποροι μετάλλων σκραπ κατηγορήθηκαν για καταστροφή των τηλεφωνικών γραμμών της πόλης και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Παρά τις παρεμβάσεις των ηγετών της κοινότητας, εκτελέστηκαν και οι δύο τον Μάρτιο του 1923. Οι εβραίοι φορολογούμενοι ελέγχονταν εξονυχιστικά και ήταν αναγκασμένοι να πληρώνουν δυσανάλογα υψηλούς φόρους. Τέλος, απαγορεύτηκαν στους δημόσιους χώρους όλες οι πινακίδες στη λαντίνο και την εβραϊκή. Αποκορύφωμα των εξελίξεων αυτών ήταν η αποχή των εβραίων από τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923, ως διαμαρτυρία για την αλλαγή των εκλογικών περιφερειών της πόλης, η οποία στόχευε ξεκάθαρα στον περιορισμό της επίδρασης των εβραίων ψηφοφόρων – οι οποίοι ήταν στην πλειοψηφία τους φιλοβασιλικοί – στο αποτέλεσμα των εκλογών.¹⁰⁵ Οι αλλαγές ίσχυαν μέχρι που καταργήθηκαν από τον Ι. Μεταξά το 1934.¹⁰⁶ Ο Βενιζέλος, αν και κυρίως για τους δικούς του πολιτικούς λόγους, ήταν ο εμπνευστής αυτών των αντισημιτικών μέτρων. Παρά τη δήλωσή του πως οι εβραίοι θα απολάμβαναν τις ίδιες ελευθερίες και πολιτικά δικαιώματα με τους υπόλοιπους έλληνες, η πλειοψηφία της κοινότητας της Θεσσαλονίκης τον θεωρούσε εχθρό της.

Το ζήτημα των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και οι τεταμένες σχέσεις τους με τους εβραίους, είναι αλληλένδετα με την ευρύτερη εικόνα της όλο και πιο ευάλωτης θέσης των εβραίων, της περιθωριοποίησης και της πικρίας τους. Οι εξελίξεις της εποχής, αντισημιτικές ή όχι, ευλόγως εκλαμβάνονταν από την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης ως έχουσες σχέσεις με αυτούς. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ιταλία συνέστησαν μια Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων για να συνδράμουν την ελληνική κυβέρνηση. Θα λειτουργούσε επίσης ως υπηρεσία επίλυσης ζητημάτων ιδιοκτησίας και αποζημιώσεων. Από τα τέσσερα μέλη της επιτροπής, δύο θα διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση και ένα από την Κοινωνία των Εθνών. Το τέταρτο, ο επικεφαλής της επιτροπής, θα ήταν πολίτης των ΗΠΑ.¹⁰⁷ Το ότι επικεφαλής ορίστηκε ο Χένρι Μοργκεντάου, ένας εβραίος, ήταν σημαντικό για πολλούς εβραίους της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι είχαν την ελπίδα πως το γεγονός αυτό θα απάλυνε τις κατηγορίες πως οι εβραίοι ως σύνολο δεν είχαν φερθεί καλά στους μικρασιάτες πρόσφυγες. «Ο εβραίος Μοργκεντάου, υπουργός Οικονομικών των ΗΠΑ κανόνισε για ένα δάνειο δέκα εκατομμυρίων λιρών στερλινών για την ανακούφιση των προσφύγων, αλλά ούτε καν αυτό δεν κατεύνασε τους αντισημίτες.»¹⁰⁸ Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο Μοργκεντάου διορίστηκε σε αυτή τη θέση λόγω της εμπειρίας του στην Κωνσταντινούπολη και όχι επειδή ήταν εβραίος.

Αν και ένα άρθρο της Συνθήκης της Λωζάνης αναγνώριζε το νομικό καθεστώς ορισμένων εβραίων (αυτών μη οθωμανικής υπηκοότητας που εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη), η κύρια μέριμνά της όσον αφορά τις μειονότητες ήταν οι ορθόδοξοι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι.¹⁰⁹ Η γενική φρασεολογία διαβεβαίωνε την προστασία τόσο των ελληνικών όσο και των τουρκικών μειονοτήτων αλλά και πάλι, έχοντας υπ' όψη χριστιανούς και μουσουλμάνους: τους χριστιανούς που παρέμειναν με ειδική συμφωνία στην Κωνσταντινούπολη και τους μουσουλμάνους της Θράκης. Οι εβραίοι της Ελλάδας θεωρήθηκαν έλληνες πολίτες και όχι μειονότητα που έχρηζε προστασίας. Στη συνθήκη είναι διάχυτη η αίσθηση των μεγάλων δυνάμεων πως η εχθρότητα Ελλάδας και Τουρκίας είχε αφεθεί να διαιωνίζεται επικίν-

δυνα. Η επίλυση του προβλήματος αυτού και όχι η δυσχερής θέση των μειονοτήτων, ήταν ο βασικός της στόχος.

Η Λωζάνη αποτέλεσε το πρότυπο της μελλοντικής διπλωματίας στη Μεσόγειο. Πολλοί από τους εβραίους της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι περιθωριοποιούνταν όλο και περισσότερο με την άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων ορθόδοξων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, θα αντιλαμβάνονταν τις ανταλλαγές πληθυσμών τελείως διαφορετικά. Τη δεκαετία του 1930, όταν η Βρετανία πρότεινε τον διαχωρισμό της Παλαιστίνης, σχέδιο το οποίο περιλάμβανε και «μεταφορά» πληθυσμών, η Λωζάνη παρουσιάστηκε ως ένα λαμπρό παράδειγμα επιτυχίας.¹¹⁰ Ενώ πολλοί σιωνιστές συμφωνούσαν με αυτή τη πρόταση –και ενώ οι άραβες την καταδίκασαν– οι εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη που είχαν μεταναστεύσει στην Παλαιστίνη μετά τη συνθήκη, βρίσκονταν στην κατάλληλη θέση για να αντιληφθούν τις συνέπειές της. Η Λωζάνη ήταν απόρροια του περιβάλλοντος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου το οποίο είχε αποτέλεσμα και τη Διακήρυξη του Μπάλφουρ, έναν ακόμα ανασχεδιασμό του δημογραφικού και γεωπολιτικού χάρτη ο οποίος απέκτησε αργότερα ιδιαίτερη σημασία για κάποιους θεσσαλονικείς.¹¹¹

Το 1912, ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ήταν περίπου κατά 30% ελληνικός, 25% μουσουλμανικός και 40% εβραϊκός. Το 1926, ήταν κατά 80% ελληνορθόδοξος και 15% με 20% εβραϊκός. Στη Μακεδονία ως σύνολο, 513.000 έλληνες χριστιανοί αποτελούσαν περίπου το 43% του πληθυσμού· το 1926 αριθμούσαν 1.341.000 – το 89%.¹¹²

Στην ουσία, η Ελλάδα είχε ανταλλάξει έναν εδαφικά ευρύ αλλά διάσπαρτο ελληνισμό για ένα μικρό αλλά συγκεντρωμένο. Όπως σχολίαζε ένας παρατηρητής, «Αυτό που έχασε [η Ελλάδα] σε έκταση στην Ασία, το κέρδισε σε ένταση στην Ευρώπη».¹¹³ Ενώ ο αριθμός των σφαραδατιών εβραίων στην Ελλάδα παρέμεινε σταθερός καθ' όλη την περίοδο –περίπου εβδομήντα χιλιάδες και το 1913 και το 1928– το ποσοστό τους επί του πληθυσμού έπεσε κατακόρυφα.¹¹⁴

Η ελληνική κυβέρνηση αντιλαμβανόταν πλήρως ότι η άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων παρείχε μια ευκαιρία να επιλύσει το από μακρού υφιστάμενο πρόβλημα της εθνικής ομοιογένειας της Μακεδονίας. Έγραφε ο Βενιζέλος το 1922,

Από την κακήν ή την καλήν λύσιν του ζητήματος τούτου εξαρτάται χωρίς υπερβολήν το μέλλον της Ελλάδος. Αποτυχία της καλής λύσεως θα προκαλέσει συμφοράς τας οποίας τρομάζει κανένας να σκεφθή μόνον, ενώ επιτυχής λύσις αυτού θα συντελέσει εντός ολίγων ετών εις το ν' ανακούψωμεν από τα δυσβάστακτα βάρη άτινα μας κληροδοτεί η ατυχής λήξις του πολέμου και εις το ν' ασφαλίσωμεν, μετά την κατακρήμνισιν της Μεγαλυτέρας Ελλάδος, τη στερέωσιν της Μεγάλης Ελλάδος, ης τα σύνορα ουδέποτε θα είναι ασφαλή εάν Δυτική Θράκη και Μακεδονία δεν καταστούν και εθνολογικώς, όχι μόνον πολιτικώς, ελληνικαί χώραι.»¹⁵

Ένα μόνο παράδειγμα του πόσο είχαν διαφοροποιηθεί τα πράγματα λόγω της δημογραφικής αλλαγής είναι ότι το 1919, όταν η νομοθεσία του Βενιζέλου επέβαλε την Κυριακή ως επίσημη αργία για τις επιχειρήσεις στη Θεσσαλονίκη, τόσο έντονες ήταν οι διαμαρτυρίες της εβραϊκής κοινότητας ώστε ο νόμος αποσύρθηκε μετά από μια εβδομάδα. Πέντε χρόνια αργότερα, αμέσως μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, θεσπίστηκε παρόμοια νομοθεσία – παρά την αντίθετη υπόσχεση του Βενιζέλου. Αυτή τη φορά πέτυχε, παρ' όλο που έγινε σχετική προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών.¹⁶ Με την άφιξη πάνω από εκατό χιλιάδων ελλήνων της Μικράς Ασίας μόνο στη Θεσσαλονίκη, οι εβραίοι της πόλης δεν αποτελούσαν πια σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού, και η ιουδαιοφοβική συμπεριφορά των προσφύγων τους περιθωριοποίησε ακόμα περισσότερο.

Η αναγκαστική και εξαιρετικά γρήγορη κοινωνική αλλαγή στη Θεσσαλονίκη ήταν στενά συνδεδεμένη με το γεγονός ότι ο αριθμός των εβραίων κατοίκων ήταν τόσο μεγάλος. Σε άλλες περιοχές όπου υπήρχαν λίγοι εβραίοι, θα ήταν άνευ νοήματος να θεσπιστεί νομοθεσία ειδικά για εβραϊκά ζητήματα. Νομοθεσία σχετική με τη Θεσσαλονίκη είχε συχνά στόχο τον εβραϊκό πληθυσμό. Αλλά τα επιθετικά μέτρα που πήρε η ελληνική κυβέρνηση για την πόλη δεν ήταν απλώς μια αντισημιτική αντίδραση. Πρέπει να τοποθετηθούν στο ιστορικό πλαίσιο των αρχών του εικοστού αιώνα. Η μακρόχρονη λαχτάρα για τη Μακεδονία ζυμώθηκε με την αναταραχή του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και του παρ' ολίγον εμφυλίου· η μεγάλη πυρκαγιά άνοιξε τον δρόμο για ανοιχτή κοινωνική παρέμβαση. Άλλοι παράγοντες, ανάμεσά τους η άνοδος των διεθνών εβραϊκών κινημάτων και οργα-

νώσεων, παρείχαν μια δικαιολογία (ή πιο κυνικά μια πρόφαση) για την απροθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να επιδείξει οποιαδήποτε προνομιακή μεταχείριση προς τους έλληνες εβραίους. Τέλος, η επιθυμία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης να διατηρήσει οθωμανικές νομικές δομές και αυτοκρατορικά προνόμια ερχόταν σε αντίθεση με την ενιαία ελληνική νομοθεσία. Ένας βρετανός σχολιαστής της εποχής υποστήριζε πως «το γεγονός πως υπάρχει ένας νόμος για όλους... συνιστά το παράπονο των θεσσαλονικέων εβραίων».¹⁷ Αυτό βέβαια είναι μια υπεραπλούστευση. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν αρκετά παράπονα, και δεν είχαν όλα αφορμή την επιθυμία για ειδική ή ξεχωριστή μεταχείριση. Αλλά δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός πως η δυσθυμία της θεσσαλονικιώτικης κοινότητας τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσής της στην Ελλάδα προερχόταν από τη δύσκολη μετάβαση από ένα αυτοκρατορικό σε ένα εθνικό πλαίσιο. Η υπαγωγή από την οθωμανική στην ελληνική εξουσία ήταν βασιανιστικά περίπλοκη και προβληματική για τους εβραίους της Θεσσαλονίκης. Το γεγονός αυτό πάντως οφείλεται τόσο στην εξαφάνιση της αυτοκρατορίας όσο και στην αντικατάστασή της από το ελληνικό έθνος-κράτος.